

Марко Миљанов Поповић
ПРИМЕРИ ЧОЈСТВА И ЈУНАШТВА

Марко Миљанов Поповић
ПРИМЕРИ ЧОЈСТВА И ЈУНАШТВА

Рецензент

Др Мирољуб Петровић

Издавач

Школа гусала Сандић, Београд

За издавача

Вукојица Сандић

Тираж

5.000

Дистрибуција

тел. 063/732-7738

Марко Миљанов Поповић

ПРИМЕРИ ЧОЈСТВА И ЈУНАШТВА

прилагодио савременом српском
језику, предговор и редакција
Илија Петровић

Београд 2014

Није превод но прилагођење

О Марку Миљанову

Литература о Марку Миљанову Поповићу (Медун, 24. април 1833 - Херцег Нови, 15. фебруар 1901), писцу *Примјера чојства и јунаштва*, први пут објављених 1901. године у Београду, прилично је обимна, а до 1993. године она, мада непотпуна, чини преко триста библиографских јединица. У овом огледу биће поменуто тек десетак оних који су писали о Марку, а најпре они који његове *примјере* препознају искључиво као *анегдоте*.

Марко Миљанов ушао је у *Енциклопедију Југославије* само по личном и очевом имену (Миљан, искоришћеном као презиме: Миљанов), без ознаке за “функцију” али уз оцену књижевног историчара и књижевника Вида Латковића (1901-1965) да је “повучен из јавног живота, у осами медунској, почео, без нарочитог система, да баца на

хартију народна предања и своја лична искуства и запажања. Тако су настала његова књижевна дела”.

У *Примјерима*, најзапаженијем од њих, “у врло изразитом племенском дијалекту, анегдотски збијено, он је давао оштре ликове људи који су му били познати лично или по казивању, бирајући оне тренутке из њихова живота у којима су најпотпуније и најнепосредније могли изразити своју човечност” (Vido Latković, **Miljanov, Marko**, Enciklopedija Jugoslavije knjiga 6 Maklj-Put, Zagreb 1965, 124). Само се може претпоставити да “анегдотском збијању” и “оштрим ликовима” није сметало што је све то, “без нарочитог система”, било “бацано на хартију”.

Енциклопедија Лексикографског завода представља Марка Миљанова као *књижевника*, а његово писање сабија у реченицу да “његови примјери... (1901) садржавају анегдоте из борбе Куча и Шиптара с Турцима, које се одликују драматичношћу и фолклорно-реалистичким изразом” (**Miljanov** (pravo ime **Popović Marko**), Enciklopedija Leksikografskog zavoda knjiga 4 Laghouat-Oživljavanje, Zagreb 1968, 353).

У Југословенском књижевном лексикону, Живојин Бошков (1909-2002) кратко саопштава да је “врло сажетим анегдотама дао изврсне ликове људи, примере њихова јунаштва и човечности” (Živojin Boškov, **Miljanov, Marko**, Jugoslovenski književni leksikon, Novi Sad 1971, 330).

Анегдотом се бавио и Милорад Стојовић (1925), али из једног особеног угла. Од њега смо могли сазнати да у “праву литературу која се интуитивно осјећа и доживљава, а коју је тешко формулисати и ставити у теоријске оквире”, спада анегдота Марка Миљанова, стара “колико и народна пјесма и прича”, са превасходно моралном функцијом да “једноставним средствима дочарава позитивне и негативне примјере људских поступака, са јасном тенденцијом *да честито награди, а нечестито нагрди*”. Све то могло би значити да су књижевни теоретичари, они који су о садржини препуних библиотечких полица исписали странице и томове, томове и странице, само губили време таквом својом производњом, пошто се нису досетили да се позабаве анегдотом која “на специфичан начин сублимира етичке вриједности наше традиције”.

Па када је већ тако, Стојовић почиње да отклања те грдне пропусте констатујући да “*Примјери* Марка Миљанова полазе од емпиријских сазнања, од савјета чији је прототип сам он, односно генерација којој је припадао. Али, конкретни подстицаји, истинити догађаји, љепотом и снагом подтекста, снагом етичког и естетског дјеловања прерастају у општост, у свевременост... Једва писмен, Марко Миљанов није имао литерарних претензија, али је посједовао изузетан дар да осјети унутрашњу снагу *примјера*, способност да их аутентично саопшти... Неисцрпно богата унутрашњим смислом, етичким и естетским вриједностима, (његова анегдота), поред осталог, представља и незамјенљиву грађу за проучавање психологије и менталитета једног народа и једног доба” (Милорад Стојовић, *Надмоћ људскости*, Предговор првој књизи Маркових Сабраних дела, Титоград 1967, 11-14).

Није за занемаривање ни чињеница да је и Херман Нојбахер (1893-1960), до Другог светског рата шеф једне велике грађевинске фирме, а једно време и градоначелник Беча, од 1940. до 1945. “летећи дипломата” на Балкану (од августа 1943. године спе-

цијални опуномоћеник Трећег Рајха за Југоисток), после рата седам година у југословенском затвору, у својим мемоарима поменуо анегдоте Марка Миљанова:

“Када сам једном приликом у Црној Гори говорио са једним славним четничким војводом и том га приликом замолио да не дира муслимане, он ми је то обећао и одржао је своју реч. Током разговора дао ми је следећи одговор, који би могао да буде и из турских времена, из анегдоти Марка Миљанова: Ко је те вере, није више Србин” (Према: Никола Живковић, *Срби у мемоарима Хермана Нојбахера*, Београд 2007, 14).

Занемаримо ли првобитно значење речи *анегдота* (*необјављени спис, јавности неприступачан спис*), у лексикографији се под тим појмом подразумева свака кратка, шаљива или духовита, често и заједљива прича о некој особи или о каквом занимљивом догађају. Са гледишта књижевне критике, то је врста књижевног дела поникла из “живог говора” и, као досетка, намењена што чешћој усменој или писаној употреби. Како је то на једном месту објашњавао књижевни историчар Димитрије Вученов (1911-1986), анегдота је, по својој природи, “веома кратка прича, она је најкраћа мо-

гућа прича. У њој нема ни ширег портретисања личности, ни ширег сликања ситуације; у њој не сме бити (више) догађаја, само један једини догађај и то врло кратак: она је кратка сцена, драмски детаљ, испричан на епски начин, обично дијалогом. Описа најчешће у њој нема: она не сме ништа да објашњава, да коментарише, нити да укључује у себе моралну или другу поуку, а износећи је она не треба ништа да доказује него само да слика, треба да буде испрична веома лапидарно, али обавезно духовито. Њена краткоћа је и један од услова њене комуникативне ефикасности” (Димитрије Вученов, *Народна анегдота и анегдота у приповеткама српских реалиста*, 1977).

Имају ли се на уму управо дате формулације, мирне душе може се рећи да има извесног претеривања у тврдњи да се “у свакој врсти употребе категорије *примјер*, чији је зачетник код нас Марко Миљанов, превасходно мисли на *анегдоту*, јер она садржи све жанровске квалификативе за синонимску употребу и све потребне елементе за подстицање мнемотехничких моћи”. На другој страни, не може се противречити ставу да се “снага анегдотског дејства огледа у њеној сугестивности, сли-

ковитости и едукативности, тако да се Поповићева анегдота може дефинисати као књижевно дидактичка” (Радомир В. Ивановић, *Реторика човјечности*, Нови Сад/Подгорица 1993, 62).

И Јован Скерлић (1877-1914), можда нај-ауторитативнији књижевни критичар у Срба, који је Маркове *Примјере* приказао непосредно по њиховом изласку из штампе (у време када се то десило, он се налазио у Паризу; у Београд се вратио 1. октобра 1901), садржину тих “седамдесет и неколико више мање занимљивих анегдота” обележио је као “примере јунаштва једног засебног, занимљивог и првобитног света” чији је морал “веома прост: бити јунак, пркосити смрти - јер човек је зато да убије или буде убијен - држати реч, штитити госта... Из ових крвавих средњовековних прича бије нека неизмерна доброта; под тврдом кором славнога ратника открива се мека душа пуна саучешћа, која у добру, у љубави, види оно што је највише и најлепше”.

Оно што у целој Скерлићевој причи може бити најзанимљивије, без обзира на једноставност изречене оцене, такорећи по средњошколском обрасцу, да је Марков

стил “необичан, прост, али снажан, изразит и кристално јасан”, те да “некоје странеце подсећају на латинске историке другог реда, неке пак на збијену и бистру прозу Љубишину” (Стефана Митрова - 1824-1878 - ИП), јесте широкогрудно исказано уверење да “књига старог и симпатичног војводе (тада већ упокојеног - ИП) и по једрини и по снажној мисли, и по високом етичном значају, и по стилу, пуном свежине и крепости, најзад по некој великој и племенитој простоти којом сва одише, једно је од најзанимљивијих дела што је српска књига у последње време имала... Та ретка књига, пуна је живота и здравља, и физичког и моралног, и у ово доба малокрвности и атоније нама импонују сви ти људи са живцима као паламари и са простим душевним животом који се сав састоји у вољи и делатности. Све то утиче животно и укрепљујући као када човек пуних грудима дише свеж ваздух на планинама, ‘кудијен остри вјетрови звижде’ (Јован Скерлић, *Примјери чојства и јунаштва, Побилежио војвода Марко Миљанов Поповић Дрекаловић*, Писци и књиге I, Геца Кон Београд 1921, 125-131, прештампаано из Српс-

ког књижевног гласника књига III број 6,16.9. 1901).

Није искључено да је неке од ових ставова преузео Владимир Ћоровић (1885-1941), историчар и књижевни историчар, и сажео их у тврдњу да *Примјери* Марка Миљанова, “необични по садржају, крепки по изразу, високи по моралу, иду у најлепше ствари српске прозе” (Владимир Ћоровић, **Миљанов, Марко**, одредница за Народну енциклопедију српско-хрватско-словеначку, Загреб 1925, 787).

За разлику од Ћоровића, а нарочито од Скерлића, историчару Јагошу Јовановићу (1912-1999) јасно је да Марково дело није баш оригинално, “као цјелина” не одражава његово време и прилике, није ни неке особите уметничке вредности, али зато, заборављајући о коме, чему и како пише, он закључује да је исти тај Марко “ипак успио да снажно изрази своје вријеме и да уметнички наслика неке догађаје и личности мјестимично његошевском снагом”.

Да ли веровати у једно или друго, свакоме остаје на вољу да бира, мада ће најједноставније бити да се послуша Јовановићев савет и “провјеравањем у Кучима (одакле је, углавном, Марко Миљанов узимао све

теме и проблеме које је обрађивао)... утврди(ти) да је он врло често узимао из народне традиције само идеју и најосновније податке о односном проблему, више као материјал, који је разрађивао и којему је давао облик какав је хтио и како га је он сам схватио. Али, он није успио да грађу умјетнички оживи и да од ње створи значајно оригинално дјело”, што га је, уистину или нажалост, зауставило “на прелазу између народног и потпуно оригиналног стваралаштва” (Јагош Јовановић, *Марко Миљанов: Историјска и књижевна студија*, Цетиње 1952, 218-219).

Од Јована Чађеновића (1924-2012), књижевног историчара, сазнајемо да је Марко Миљанов “постао писац из нужде, без основне предспреме, па је на своје писање гледао као на испуњење најнужнијих захтјева које се постављају човјеку према истини и врлини, према свом племену и народу”. У времену када је у Кучима било премало писмених, разумљиво је што су они преостали били “усменији” и што је њихов утицај на Марка био врло изражен.

Ако је Марко пуних педесет година припадао реду “усмених”, и ако му је “приповједачко дјело... по многим својим осо-

бинама ближе усменом него писаном, индивидуалном виду стваралаштва”, треба сматрати природним што су га критичари, посмртно, сместили “на размеђи између усменог казивања и књижевног стварања”. Мора бити да је критичарима и читалачкој публици свеједно да ли је неко “усмен” или “писмен”, пошто живот показује да Марково дело “више од осам деценија наилази на пријем критике и читалачке публике. Њему су се људи враћали као окрепљујућем извору снаге, особито у тешким временима кад су биле угрожене основне људске вриједности. Војводино дјело зрачи великом снагом, човјечношћу, племенитошћу и непрекидно је актуелно упркос промјенама које доноси ново вријеме” (Јован Чађеновић, *Књижевно стваралаштво Марка Миљанова*, Београд 1981, 257, 272. и 276).

Сад, што је код Чађеновића “окрепљујуће”, а код Скерлића “укрепљујуће”, није за чуђење; и једном и другом име је *Јован*.

Сви доведе наведени критичари (и читаоци истовремено) Марковог списатељског рада бавили су се *Примјерима* “из приземља”, процењујући оно пред чим су се нашли и оно што су, при томе, успели да

разаберу и домисле. Први је од тога неписаног правила одступио Радомир В. Ивановић (1936), књижевни историчар, теоретичар и критичар, члан трију европских академија наука: македонске, црногорске и малтешке, уводећи у игру римског политичара Гаја Плинија Млађег (62-113), пољског песника Чеслава Милоша (1911-2004), немачког књижевног теоретичара и естетичара Ханса Роберта Јауса (1921-1997), америчког књижевника Виљема Фокнера (1897-1962), грчког философа и беседника Аристотела (384-322 пре Христа), адвоката и учитеља беседништва Марка Фабија Квинтилијана (око 35 - између 95. и 100), грчког историчара и философа Плутарха (око 45-125) и многе друге беседнике (реторе) поникле у атичкој или азијанској школи. Благодарје њиховој испомоћи, Ивановић је исписао и следеће редове:

“Да је Поповићево дјело *Примјери чојства и јунаштва* (1901) аутентично, да садржи висок степен литерарности и да у својој врсти служи као узорито - може се најприје доказати поређењем са ауторима и дјелима исте провенијенције... И најовлашније поређење показује супраординарност наративних модела које ствара Поповић, што

потврђује... да је у стваралачком чину био пресудан индивидуални таленат, а не литерарни предложак, који је свим ауторима служио као прототип, или предспрема аутора.

Поповићеви *примјери* издвајају се по оствареном естетском домету, као и више-страној актуелизацији тематике и проблематике... Поповић је у потпуности предан књижевној умјетности као животној мисији. Животношћу и особитим начином проблематизације и актуелизације, његови *примјери* су успјели да продру у све сфере духовних дјелатности, те је разумљиво што је за потпуно исцрпљивање њихових значења неопходан интердисциплинарни приступ. Описујући ‘мале побједи’, често обичних и непознатих људи, око којих не стоји ореол породичне или племенске традиције, писан на прагу XX вијека показује глобално естетичко и стваралачко опредјељење - тежњу за *демократизацијом умјетности* у вуковском смислу, насупротив тада владајућој парадигми - *естетизацији умјетности*. Уводећи нови социјални слој у књижевност (запостављањем књаза, сердара, војвода, барјактара), Поповић успијева да разбије постојећу хијарархију социјалне струк-

туре, тако да се *примјери* могу схватити и као вид побуне против сужавања мнемотехничке моћи једног народа или дириговањем њима.

... Хуманизам је у епицентру пишчевог интересовања. Са знатним животним искуством, довољно mudar да уочи бројне противурјечности културног ареала коме припада, Марко Миљанов је инсистирао на јединству *ријечи* и *чина*, а против испразне, понекад барокно богате патријархалне рјечитости... Незадовољан поплавом малограђанштине на цетињском двору и у својој ужој и широј околини, Поповић је *примјере* превасходно користио као вид друштвене критике и као поткрјепу оним валерима националне традиције који су универзални, а самим тим и независни од промјењивих друштвених, економских и политичких околности...

Примјери показују да је писац и емпиријски и интуитивно спознао законитост ширења јаза између теоријске и практичне врлине, тако да је својом фрагментарном прозом ријешао да, у плутарховском духу, поткријепи циљ којим ће се 'подредити неразумски дио душе разуму и усмјерити страсти према њиховој јединој правој

сврси, према врлини, било оној теоретској коју називамо мудрошћу, или практичној, којој дајемо име разборитост'. Тиме је писац своје књижевно дјело учинио неопходним. Истовремено као poeta vates (песник-пророк, визионар - ИП) он је потврдио сопствену моћ антиципације свих крупних историјских збивања на балканској вјетрометини у XX вијеку. Изнад читавог дјела Марка Миљанова Поповића, посвећеног одбрани добра и добротинства као активног принципа пишчевог етоса, могао би се ставити натпис који је својевремено био уклесан на атинским вратима: *кол'ко знаш да човјек ти си, у толико јеси бог*" (Р. В. Ивановић, *Наведено дело*, 80-83).

Велико је питање да ли би *писац* управо наведених редова, академик Ивановић, троструки бесмртник - како то сам за себе воли да каже - без речника страних речи у рукама схватио шта је, пре двадесет година, *писац* хтео да каже.

Просечан читалац још мање.

Е, али на тога просечног читаоца мислио је Ђуза Радовић (1906-1989), песник, есејиста, књижевни критичар, када је, без икаквог устезања, написао да су *Примјери чојства и јунаштва* "и добро компоновано и

стегнуто и занимљиво срочено дело... и добро написана књига... на Марков начин”.

Ово последње заслуживало је да се објасни, и Радовић је то учинио на врло једноставан и, зато, пријемчив начин:

“Тврда и једноставна проза овог самоука стварана је на граници народних усмених предања и сирове, још непрерађене и сирове стварности једне патријархалне, примитивне средине... (у којој) сам догађај није оно главно, него је важно оно што он казује и што изазива као осећање, као мисао у нама. И Марко не приповеда, он то и не уме. Неки који су о њему писали нарочито су се трудили да у његовом писању открију приповедачку способност, што је био доказ само како су били немоћни пред његовим делом. Марко не уме да приповеда. Скоро на свакој његовој страници за то имамо доказа. Он само казује, казује догађај, дајући му сву важност стварне, историјске истине, али, некада свесно, некада несвесно, не остаје у самом догађају... Његов се текст на извештај сасвим лирски начин продужава у нама и пошто прекинемо читање, надограђује се у нама, разраста и дотрајава много више у нашој емоцији него у нашем памћењу...

Писао је са много напора, физичког и материјалног напора у првом реду. Али и духовног напора не мање... Колико само у том потпуном одсуству граматичких и правописних знања лежи стрпљиве снаге и уједначене и поуздане истрајности да се та страшна материја писане речи одржи у каквом-таквом складу и дисциплини... Редактори су доцније (Марков текст) колико-толико пограматичили и цивилизовали...

На путу од историје до мита остварило се књижевно дело Марка Миљанова, строго по свом моралном императиву и у исто време срдечно и топло у свом човекољубљу” (Ђуза Радовић, *Писац Марко Миљанов*, предговор за “Јесен ратника: Одабране странице”, Српска књижевност у сто књига, Нови Сад/Београд 1971, 7-33).

Питањем у којој се мери “остварило” књижевно дело Марка Миљанова Поповића бавио се и Милорад Предојевић, рођен 1939. године у Брскуту, недалеко од Марковог родног места, мање због жеље да се упушта у књижевну критику тога дела, а више због истине да је, када је научио слова и завирио у Маркову књигу, први пут, пун поноса, видео одштампану реч *Брскут!*

Како је то сам описао пола века касније, “довољан разлог да ме обузме неко дотад недоживљено осјећање, да ме увјери како је моје село значајније од свих других, јер друга нијесам ни знао, па и кад бих које ‘прочитао’, мислио сам да је то негдје у даљини, чак тамо до Дољана и до Подгорице. Да се свијет простире и даље, то нијесам ни могао повјеровати... А нешто касније, кад сам из Ђедове приче схватио Милованову надмоћ (из првог примера Марковог - ИП), био сам поносан на човјека с овога простора који је свакога човјека могао добити на мегдану, схватио сам да се побједа увијек не мора освојити оружјем.

Тако сам узгредно сазнао понешто и о Миловановом роду. Од њега и његовог брата Јанка изродио се читав низ брскутских ‘племића’... Свако набрајање представља ризик, јер у овој племенитој лози нема ниједног имена које би се смјело изоставити...

Мој понос трајао је кроз вријеме, стално се увећавајући. У почетку сам буквално схватио да су Маркови примјери, по значају, по снази коју емитују својим читаоцима, поређани од првог до седамдесет и првог. Кад год би ми дошла у руке његова

књига, и онима који су то знали колико и ја, показивао бих да је *први примјер чојства* потекао од Брскућанина Милована Јаничина, прозваног по мајци Јаници, јер је, таква нам свима била судбина (и Предојевићева! - ИП), малим дјететом остао без оца”!

Доцније, дуго се бавећи књижевношћу у издавачкој делатности, Предојевић се подробно упознао са Марковим књижевним делом и односом књижевне критике према истом том делу. Прихватајући, између осталих, и суд Јована Чађеновића, такође Брскућанина, да су се људи враћали Марковим *примерима* “као окрепљујућем извору снаге, особито у тешким временима кад су биле угрожене основне људске вриједности”, те да то дело “зрачи великом снагом, човјечношћу, племенитошћу и непрекидно је актуелно упркос промјенама које доноси ново вријеме”, Предојевић је изрекао и своје уверење да је “данас више него икад увјерен да Марко Миљанов није као писац вреднован на прави начин и да је његово мјесто у историји црногорске и српске културе знатно изнад позиција на којима је, без довољно разумијевања, пун вијек таво-

рио” (Милорад Предојевић, *Мој Брскут : Памћење и сјећање*, Нови Сад 1998, 352).

О језику Марка Миљанова

Овде се под појмом *језик* подразумева народни говор српског племена Куча, једног од седморо Брда у данашњој Црној Гори, чије гласовне, обличке и лексичке (речничке) особености у усменом или писменом општењу у знатној мери одступају од српскога књижевног језика.

У *Примерима* којима се овде бавимо, језик Марка Миљанова разликује се у извесној мери од кучког народног говора, али за то није “крив” само он, већ то може бити и последица ситнијих или крупнијих интервенција појединих редактора (приређивача), почев од књижевника Симе Матавуља (1852-1908) који је *Примјере* 1901. године припремио за штампу и, како то каже Ђуза Радовић, “колико-толико пограматичио (их) и цивилизовао”. За језик тако уређених *Примера* могао је лингвист Радосав Бошковић (1907-1983) рећи да је то “облик књижевног језика у настајању”.

То одступање кучког народног говора од књижевног језика озбиљан је разлог, и на-

меће потребу, да се *Примјери чојства и јунаштва* Марка Миљанова Поповића, макар они били и “пограматичени и цивилизовани”, прилагоде савременим стандардима српског говорног и књижевног језика.

Са питањем да ли би текстове Марка Миљанова, Србина из Куча, требало мало “преправити”, учинити их јасн(иј)им и разумљив(иј)им, а његове местимично нејасне мисли упростити и приближити данашњем читаоцу, потписник ових редова први пут се, у озбиљној форми, срео у време док је писао књигу *Црногорска похаџа Куча*, Подгорица 2010. По природи ствари, о том догађају из 1865. године, када је књаз Данило Петровић Његош (1826-1860), намеран да Куче натера “да плаћају данак и да им постави суд”, послао на њих црногорску војску да их умири војно, “по сваку цијену”, “да се закоље и дијете у колијевку”, да “Кучи нијесу хришћани” но “друговјерници” и “најгори род људски”, да свети Божји храмови у Кучима “нијесу цркве, но џамије”, да ће “грешан бит пред Богом и пред судом ко Куча не убије” и да на Куча треба ударити “на Божју вјеру ако га другојаче уфатит не можеш”, писао је и Марко.

На врло озбиљне стручне замерке да текст Марка Миљанова није упутно тако прилагођавати, јер било какво дирање у њега не би више изражавало његову изворну сликовиту мисао, овај потписник одговорио је запажањем да би и аутори појединих текстова објављених на било ком од страних језика могли приговорати одступању од оригинала. Или, зар није несумњива истина да се и текстови старијих српских аутора, житија светих, примера ради, “преводе” на савремени српски језик (прилагођују савременом говорном и књижевном језику и усклађују са његовим нормама), а врло се често чују захтеви да се и књиге не толико старих српских списатеља преведу, или препевају, на језик лако разумљив данашњем српском читаоцу.

Све то имајући у виду, потписник ових редова тада се определио да књигу о *похари* не пише само за читаоце из Куча, већ и за читаоце с осталих српских простора; понајвише за ове друге, јер им је тема потпуно непозната, мада се ни данашњи Кучи не могу баш похвалити да нешто о њој знају. Нису о *похари* много знали ни Кучи из претходна два-три нараштаја, пошто се чак и у кућама највештијих и најпризна-

тијих кучких приповедача о њој понајвише ћугало; и Марко Миљанов пише да се о похари говорити “отворено не смије, али се прије ни оволико није смјело”.

Да је “прилагођење” заиста потребно казује и чињеница да су Кучи који су се после Другог светског рата преселили у Војводину Српску, углавном у Змајево, код Новог Сада (одакле су током претходних шездесетак година успели да се раселе и у места која су и њиховим ближим прецима до тада била потпуно непозната), у највећем делу заборавили на ијекавски говор, док њихове синове и унуке, често и праунуке, са Брдима и Кучима везује само породично предање да су им преци дошли отуд: говоре екавски, кучка им је лексика непозната, а српски језик Марка Миљанова застарео и, као такав, неупотребљив у говорном и писаном општењу.

Због свега тога, и у уверењу да ће понеки примерак поменуте књиге бити понегде, код понекога, сачуван и за неке далеке потомке, њеном састављачу чинило се да тај “превод” неће бити на штету основне Маркове намере да од заборава сачува песме и приче о кучкој прошлости, “по народним доказима, по којима се може дознати права

истина”, нарочито она о црногорској похари Куча и о људским жртвама у њој. И поступљено је тако: свуда где је то било потребно, најчешће уместо апострофа, унесена су “недостајућа” слова, поједине речи замењиване су (“превођене” су) онема које се данас употребљавају у обичном или у књижевном говору, а теже разумљиви језички склопови лекторисани су (дотеривани) “у корист” савременог језика.

Исти поступак, али уз замену ијекавице екавицом, примењен је и у овом издању *Примера чојства и јунаштва*, у уверењу да ће им се њихови читаоци обраћати “као окрепљујућем извору снаге, особито у тешким временима”, када основне људске вредности буду угрожене.

Због оних који ће, у црногорствујућем буну, казати да се овим издањем *Примера чојства и јунаштва* признаје постојање наводног црногорског језика, ваља рећи да Марко Миљанов Поповић није Црногорац, он је Брђанин, Србин из Куча. Своје текстове писао је српски, на говору кучком јер друге говорне облике није познавао, понајмање књижевне.

О овоме последњем најлепше сведочи Пуниша Перков Ђукић (око 1860-1938), ка-

петанијски писар у Брскуту, “нека врста Марковог адвоката и писара”, када јуна 1929. године записује да је “војвода Марко читао добро рукопис и штампану, али писати није могао добро. Бјележио је за себе, писао *Примјере чојства и јунаштва*, па после диктирао да се препишу. О интерпу(н)кцији није појма имао... Писмо Марково нијесам имао никад у рукама, јер он је кад је хтео што коме да пише вазда звао другога те му диктирао. Јер, његово писмо могао је само он да чита или ко је често гледао ће пише па да се навикне”.

Ако је тако, а нема разлога да не верујемо човеку који је Марка добро познавао и који је то писао књижевнику Трифуну Ђукићу (1885-1965) за романсирани животопис Марков, онда је разумљиво што се његови текстови теже читају, мисао му је понекад тешко пратити, а нису ретки ни редови чији се смисао може разабрати само далеким домишљањем.

Уосталом, није првина да се у српском народу прилагођују текстови настали у неком мање или више давном времену. О потреби да се чини тако, још 1862. године писао је филолог Ђуро Даничић (1825-1882):

“Изнајпре Срби добивши црквене књиге, преведене на стари словенски језик, само их преписиваху, јер не беше потребе преводити их изнова. Али није њихова радња остала на томе. После ћемо видети да су наши стари и саме црквене књиге преводили, кад наста потреба... А и сами они преписи из старих словенских превода нису били само преписи; за њих је требало и труда и знања више него за обично преписивање; ти су преписи пола преводи, јер је у њима ваљало старе словенске рукописе посрбљивати и пишући их језиком какав је био у Срба у цркви. Колико знања иште и колико поштовање заслужује тај посао, мислим да ласно можете судити ако мало само промислите шта бисте могли одговорити на питање: колико би се данас нашло наших богослова или других учених Срба који би умели какву год данашњу црквену књигу преписати тако да сви русизми буду замењени србизмима? Слава која припада нашим старима за тај посао тим је још већа што се ми данас не прихватамо за таки посао, који су они вршили онако вешто, него смо у рахатлуку своме задовољни и весели што умемо само читати у цркви онако како су Руси написали”.

Сличан је проблем и са текстовима Марка Миљанова писаним према говору једнога невеликог српског племена у Брдима, али ту се не поставља питање “колико би се данас нашло... учених Срба” који би их могли разумети, већ се, с разлогом, можемо запитати да ли се и наши савременици, Маркови директни потомци, и потомци Маркових племеника и исписника, могу у њима без тешкоће снаћи.

И, да поновимо: и синови и кћери оних Куча који су се, из разних разлога, после Другог светског рата нашли на страни, у највећем делу заборавили су на ијекавски говор, док њихове потомке са Кучима везује само породично предање да су им преци дошли отуд: говоре екавски, кучка им је лексика непозната, а српски језик Марка Миљанова застарео и, као такав, неупотребљив у говорном и писаном општењу.

Још мање је та лексика разумљива “потрошачима” других говора, али и онима чији је свакодневни говор близак (ближи) српском књижевном језику.

Због тога се читаоцима и нуди овај језички прилагођен текст *Примера чојства и јунаштва* Марка Миљанова Поповића, макар

појединачне примере, по академичкој препоруци, и не *упамтили* “као вид побуне против сужавања *мнемотехничке* моћи једног народа”. Биће довољно, пошто прекину читање, да се Марков текст на извештају сасвим лирски начин продужи у њима, да се у њима надогради, разрасте и траје много више у њиховој емоцији него у њиховом памћењу.

Илија Петровић
Октобра 2013.

**ПРИМЕРИ
ЧОЈСТВА
И
ЈУНАШТВА**

Предговор

Горшгацима и сељацима није дато да велика дела чине, али свако се може сопственој савести одужити чинећи добра колико му је у моћи. Јер човек се увек и у малим стварима показује као и у великим. Онај ко и мала добра чини, учиниће и велика, кад му се за то укаже прилика. И за мала добра велика му хвала, пошто нам душу својим честитим деловањем слашћу напаја.

Добročинство је Божје благо које нам срце и душу весели: кад у далеком свету чујемо тај Божји благослов – душу нам блажи, у помоћ нам прискаче, Богу приближује и учи наше мисли да на зло заборавае и спасење у добру да траже. Добročинство је наш бесплатни учитељ, онај који нас у сваком тренутку помаже и на добро подсећа. Ово није учитељ као они што уче у школи; овог учитеља у свом разуму носиш, и он ти, само ако га се сетиш, и у пустињи може

помоћи. То човек на самом себи може проверити када га мука нађе док сам иде кроз пусту гору, планином, преморен глађу и жеђу, одрпан, често бос и промрзао, ако је време снегу или северном ветру, те ти њихово вејање онемогућује да видиш где ћеш ногом стати. Можеш то на себи проверити и ако је сунце припекло толико да те његова жега омамила и умор увећала или, ако те, тако измождена, поврх свег умора, хвата страх од непријатеља, од кога би, због тренутне слабости, могао нејуначки погинути (јер се може непријатељ користити твојом слабошћу).

Али је од свега најгоре када ти на ум падне нечије злочинство. Тада те још већи умор спопадне, и поврх свих мука јављају се неки притисак и бол, а мржња нељудска овлада тобом и пусту гору око себе почињеш да мрзиш. То је мржња која ти се у пакао претворила и у којој се душа твоја мучи, душа која је толико изгубила осећај да човек ни Бога поминути не уме, као што га је у другим невољама помињао и у њега се надао. А сада му се и Бог грешним чини и пита се како је могао допустити човеку да оваква зла чини.

Пошто те ова несвестица измучи, др-
жаће те у том стању онолико колико је
себи определила. За то време, твоје су
мисли непрекидно лутале те ни саме
себи нису умеле помоћи, али се ипак,
као нехотице, зауставише на доброчи-
нитељу. Чим си почео о њему и његову
раду размишљати, зло се потисну, а
твоја душа окрепи се и добром опије.
Изведри се душа, заигра срце, ослаб-
љено тело добије нову снагу, нема жеђи
и глади, нема умора, нема мржње, све је
мило, у свему видиш добротинство,
мио ти је Бог који је доброг човека ство-
рио добро да чини, злочинац се изгу-
био, нема га више ни у примисли. Сада
весело идеш гором и планином, куд
оштри ветрови звижде и пријатно ти
расхлађују веселу и сласћу напојену
душу. И идеш даље, благодарећи Богу
који је тако природу украсио; идеш и
често уздахнеш из дубине душе, са же-
љом да добро чиниш. И присећаш се
муке која до мало пре тобом беше овла-
дала, као и мржње и зле жеље да злу зло
чиниш.

Добротинство ти у том тренутку у
помоћ прискочи, ум ти просветли и
усмери да добро желиш, а да зло прези-

реш. И пун си радости и наде да ћеш добра чинити, не само ти, него и да ћеш на доброчињење нагнати и злочинца кога си, нешто раније, у мислима видео и од њега се отровао. Сада се надаш, судећи по себи, да ће се и он поправити. Мислиш у себи да ћеш га опоменути и одвратити од злочињења и да сам себи не буде овакав крвник.

Тобом је блага мирноћа овладала, она која те добротинству вуче. Ја не умем рећи која је цена добротинства, али нека је оно у људска срца записано и Богом благословљено, не бисмо ли се и ми помогли њиме. Јер корисно је и говорити и мислити о добру. Уосталом, и сам си малочас видео из какве си паклене помрчине изишао чим ти на ум паде добротинство.

Великодушно, дакле, делуј, не олени се и не заборави да нам и мала великодушност светом слашћу срце и душу заноси. Не занеси се за велике победе које с просутом крвљу руше земље и градове, но се занеси и за мале победе, које тек божански дишу и миришу!

На Медуну, године 1900.
Војвода Марко Миљанов

1

Милован Јаничин Вујошевић, из Брског кута, рекао је:

„Ја сам, тако ми душе, сваког човека могао победити на мегдану!“

Питали су га: „Како, стрико Миловане?“

Милован: „Лако, душе ми! Он се разљути, па ме псује, скачући и дрхтећи од беса! Ја не говорим ништа. Кад сутрадан, он као покисао, стиди се и каје због својих речи! Ето, ја добио, а он изгубио!“

2

Марко Ћељошев, Затрепчанин, седео је на Хотским Коритима код бунара са ког стока пије воду. Са њим је било још другова. Један сиромах, по имену Пој Уља, вадио је воду из бунара да му пије стока. Марко и дружина су се ругали сиромасу.

Пошто су му досадили с ругањем, он је оним ведром којим је вадио воду и сипао стоци, ударио Марка у главу, тако да му је крв потекла. Људи из Маркове дружине су хтели да убију сиромаса, али Марко није дао, говорећи:

„Није требало да се ругамо сиромасу; што смо тражили, то смо и нашли!“

Тако је Пој Уља остао неизмлаћен моткама, што би му се десило да је ударио најгорег из те дружине, али он је ударио најбољег!

3

На Роге, када се Кучи међусобно побише, Томо Петров Поповић, с Медуна, наиђе на Груја Лукина, који му је убио брата Рака. Томо је окренуо пушку да убије Груја и освети брата који мртав поред њега и Груја лежаше, но, кад виде и два брата Грујина да леже мртви, нађе се у недоумици да ли је боље да убије и Груја и освети брата, или да остави Груја живог а свога брата неосвећеног.

Тада му дружина рече, корећи га: „Удри, Томо, Груја Лукина, што ти је убио брата Рака!“

Томо ће на то: „Погинуше му два брата, Нешо и Радуле, па нећу да убијем и овога трећег и оставим Луку Мијатова без синова!“

И, тако, не послуша браћу што га прекоревају јер остави Груја живог а брата неосвећеног!

4

И ово је једна лепа Томова реч. Тренчо Дедин убио му је сестрића, хотског барјактара Праича Ватина. Томо је жалио сестрића као свога сина, али то је већ било и прошло. Кад је Томо прекорио убицу говорећи му:

„А, зашто си убио свога кума, убио те Бог и Свети Јован?“, убица је одговорио:

„Стрико Томо, натерао ме онај нитков Вуја Ведине, па сам рекао: ’Убићу га’, а нисам могао да слажем!“

Томо: „Е, није требало да обећаваш то што не ваља! А, пошто си већ обећао, нека си га убио! Дату реч не смеш погазити, јер би част своју погазио!“

5

Аџи Мујо и Шабан Мујо, два брата из Фундине, из села Ледина, били су са стоком на катуну званом Акула, у рикавачком крају. Ту су их изненада напали Клименти да их побију и отму стоку. Кад је Аџија видео нападаче, затворио се у колибу да се из ње брани, а Шабо, који је био дете, није умео да побегне код Аџије, но га ухватише и почеше с исуканим ножевима отимати који ће га посећи.

Аџија је гледао како мали Шабо вришти под ударцима ножева клименачких, а они га растежу, неко за руке, а неко за ноге, грабећи се ко ће главу да му одсече. У тој гунгули, сметајући један другоме, задржали су се.

Аџија је пуцао из заклона, али гледајући шта раде Шабу није могао више да остане, па је искочио и појурио на голмилу Климената. Кад су га Клименти видели, оставили су дете и јурнули пре-

ма њему. Аџија, као разјарен лав, бије по стотини људи, а стотина иде на њега једног. Али многи ударци су надјачали Хаџију, па су га нападачи ухватили живог.

Пошто га ухватише, задуго га нису могли убити, у страху да не убију један другога јер би зрна могла проћи кроз Аџију и убити некога од њих.

И, умро је срећан, иако на мукама, јер је видео да је мали Шабо утекао! Аџија је добио то што је тражио: себи смрт, а Шабу живот! Дао је своју главу за главу свог брата!

Ни наше ни арбанашке песме нису заборавиле како се Аџија борио и шта је чинио. Сења, Аџијина мајка, гледајући оно што Аџија, њен син, чини, није седела залудна, већ је секиром посекала главу једном Клименту. И то је у песму спевано.

6

Кад је турска војска кренула на Куче, било је Срба који су од Турака примили мито и са њима против Куча војевали. О издајницима је говорено на другом месту, а овде ћу да кажем коју о неиздајницима.

Турска војска је дошла у Зету, код кућа Беговића. Скадарски везир је седео поред прозора у својој кући, а војска је била напољу, око куће. Међу војском су била и два Ораховца неиздајника, Ђуља Јованов, Подграђанин, и Ивеза Вуков, Кућанин.

Везир се огласи с прозора, спуштајући барјак низа зид: „Ђуља, ево ти царски барјак да ми носиш пред војском на Дрекаловиће!“

Ђуља му одговори: „Честити пашо, не допушта ми част да дижем твој барјак против своје браће!“

Везир тада спусти конопац покрај барјака говорећи: „Узми, Ђуља, или

барјак пред војском, или конопац на грло!“

Ђуља: „Помози Боже, хоћу конопац на грло, а не барјак против Куча!“ По-пео се на даску која је направљена за вешала. Стојећи тако, Ђуља је барјак окренуо иза себе, а конопац намакао на грло.

Везир: „Још једном, Ђуља, кажем ти: ‘Узми царски барјак да ти не измичу даску испод ногу’!“

Ђуља: „Сам ћу ја, пашо, измаћи даску, да се не муче твоји Турци.“

После тога је Ђуља изговорио и ово: „Остављам у аманет све своје Дрекаловићима, а ја умирем за њих весело!“

Тада му издајник Пунан Дедин, Ораховац, подругљиво рече: „На чију кућу врана прди, Ђуља?“

Ђуља му одговори: „Данас на моју, а сутра ће на твоју, Пунане!“ – потом тресну ногама у даску и изврну је.

После овога везир се окрене према Ивези говорећи му: „Ивеза, или узми барјак, или конопац?“

Ивеза: „И, ја ћу исто што Ћуља, а не барјак!“ – па је кренуо према вешалима.

Међутим, Сулејман Кут, потурчењак, Ивезин рођак, рече Али-паши Османагићу из Подгорице: „Не дај да се Ивеза обеси, ако си Турчин!“

Али-паша заустави Ивезу који је кренуо ка вешалима и рече, гледајући одоздо у прозор на ком је седео везир: „Честити везиру, може ли се Ивеза благом откупити, да се не обеси?“

Везир: „Не, пашо!“

Али-паша: „А, може ли мој син да се обеси уместо њега?“

Везир: „Не, пашо!“

Али-паша: „А могу ли ја да га заменим, да се обесим уместо њега?“

Везир: „Не, пашо!“

Али-паша: „Аман, све ћу дати за њега, новац и сина и себе, а њега не дам!“

Везир је остао замишљен неколико тренутака, па је рекао: „Ето, поклањам ти га, Османагићу!“ И, сва је војска поздравила овај великодушни поступак.

7

Раду Вукашинову, Пиперу из села Близне, оца убише Шћепан Јанков и Дмитар Јанков, обојица из Куча, из села Лијешти. И, као пакосни зликовци, однесоше главу Радевог оца скадарском везиру да приме награду.

После неког времена Кучи и Пипери заратише с Турцима. Шћепан Јанков погибе од турске пушке, а Турци појурише да му одсеку главу. Али, Раде Вукашинов је искочио и уграбио Шћепана пре Турака и изнео га на раменима.

Многи су му говорили: „Баци пса бездушнога! Знаш да је у Скадар однео главу твог оца!“

Раде одговори: „Знам, али не бих могао гледати да Турци уживају над његовом главом.“

8

Ђека Савићев и Микоња Шарановић, оба из села Слатине у Бјелопавлићима, четовали су против Турака даноноћно, али једног Спужанина су највише тражили, исто као и он њих.

Тако једне ноћи, око поноћи, нашли су му кућу, развалили кров и плафон, и упали у собу у којој је спавао. Свећа у соби још увек је горела. Ђека и Микоња су узели Турчинову сабљу која је висила о стубу наред куће.

Кад су истргнутом сабљом дигли руке да посеку Турчина и видели како спава и мирно дише, рука са сабљом застаде им изнад главе; нешто јој засмета да зада ударац. Стојећи над Турчином, гледали су један другога. Мислили су: „Зло је и срамота да закољемо оваквог човека док спава!“ А нису смели да га пробуде, да види како га кољу, јер је још чељади било у кући па би у кући и око куће

дошло до гужве, те би обојица погинули.

Пошто је већ било немогуће да га закољу док спава, заденули су му сабљу за јастук под главу, па су изашли истим путем којим су и ушли.

Кад се Турчин пробудио и видео сабљу изнад главе, знао је ко му је био у соби!

Сутрадан их је питао: „Зашто ме нисте заклали као што бих ја вас?“

Они су му одговорили: „Било би срамота да те убијемо док спаваш, а нисмо смели да те пробудимо због других Турака, па смо те оставили за други пут, да те на поштен начин закољемо, кад будеш с оба ока гледао!“

Турчин рече: „Несрећа ваша што ме сад остависте жива!“

9

Јовица Шутанов из Пјешиваца био је добар човек и свако је могао да се ослони на његову реч. Али, једном га је задесила невоља. Мирко Токов, из Бјелопавлића, противно његовој речи убије Турчина из Никшића. Јовица, који није трпео да неко гази његову част и реч, уби Мирка, растури кућу и имање, и са родбином побеже у Никшић.

Касније га је црногорски суд вратио, признајући да је имао право што је убио Мирка. За људе, Јовица је себе упропастио и велико имање штетовао, али њему је било теже да штетује часну реч, него све друго што је имао.

10

Ево, још једног примера Јовице Шутанова. У једном боју између Турака и Пјешиваца погинуо је Јовичин брат, Мирко Шутанов. Турци навалише да му одсеку главу, али Пјешивци нису дали, него су појурили и одбранили Мирка и ухватили једног Турчина живог. Нису га посекали, него су га свезали код мртвог Мирка, да га посече Јовица кад дође, пошто је он у то време био на другој страни бојног поља.

Кад је дошао и видео брата Мирка мртвог, Јовица је запитао: „А, шта ће тај Турчин код њега?“

Рекли су му: „Ухватили смо га кад су Турци јуришали да посеку Мирка, па смо га оставили да га ти посечеш и осветиш брата.“

Јовица им је одговорио: „Друге ћу ја Турке тражити да осветим брата, а овога пустите нека иде кући, пошто га нисте посекали пре него што сам дошао.“

Пјешивци пустише Турчина и он оде кући жив и здрав.

Кад су Пипери отимали овце Мулете Радованова с Косора у Болеву Долу, утекли су с пленом у пећине код Мораче. Кучи су дотрчали и јуришали на Пипере. Пипери су заштићени, покрај воде, испод пећина, тако лако потукли Куче, како су само могли да пожелe, јер су се Кучи непромишљено спуштали према њима низ једну стрмину. Пипери их тако дочекаше да су ову стрмину мртви и рањени Кучи притисли.

Кад је Тодор Мушкикин видео толику погибију Куча, звао је Вула Николина, кога су сви остали Пипери могли добро да виде и чују и рекао му: „Вичи Пиперима да не гађају више Куче да их убију, видиш да их све побисмо!“

Онда је Вуле викнуо Пиперима: „Ој, Пипери, не гађајте Куче да их убијете, за име Бога и Светог Јована, јер ћемо их све побити!“

Пипери су послушали ове речи, па нису гађали Куче онолико колико су могли. Ту је погинуло стотину Куча и Пипера, много више Куча него Пипера, а Бог зна колико би их још погинуло да није било Вула и Тодора!

12

Какав је био Барл Ника, Затрепчанин, из села Банкана, још се приповеда по арбанашким селима, тако да се сада може чути: „Као Барл Ник Иван!”

Закрвљена племена у Арбанији често су покушавала да га убију, али после свих покушаја договоре се да то учине на следећи начин. Он је чувао овце у Цијевни, близу Селце Клименачке, а недалеко од њега седам селачких чобана чувало је своје овце. Један од тих седам Селчана умео је лепо да брије, као берберин, тако да су многи пастири долазили код њега да се брију. Селчани се договоре да сутрадан дођу на један извор и позову Барла да седи са њима, јер су знали да му част не допушта да не дође. Иако их је седморица, он је знао да не смеју ударити на њега.

Овако су се договарали: „Да га на овај начин преваримо: кад дође код нас, ми ћемо да почнемо да се бријемо. Пошто се сви обријемо, онда ћемо и Барла по-

нудити да се обрије.“ А, претходног дана, Селчани су видели да је Барлу велика брада и да нема ко да га обрије. Тако су знали да ће Барло пристати да га брију, јер му част не би допуштала да му неко каже да он то не сме!

И тако су смислили: кад се Барло буде умивао пре бријања, оставиће нож и пушку да их не покваси, јер је и обичај да се тада остави оружје.

Кад су сутрадан дошли на договорено место, позвали су Барла: „Ајде, Барл-Ника, да седимо!“

Није му било драго, али је дошао. Поздравили су и посадали. Све је ишло предвиђеним током, док није дошао ред на Барла да се брије. Пошто је остале обријао, онај Селчанин је позвао Барла: „Ајде, Барло, и тебе да обријем, види колика ти је брада!“

Барлу није било драго, јер је знао да су нешто смислили, али је устао и кренуо на поток да се умије. Ракли су му: „Остави оружје, да га не сквасиш!“

Али Барл није оставио оружје, него се умио с њим и после тога сео да се брије. Кад је онај берберин дошао бритвом

испод грла, хтео је да повуче по гркљану да га закоље као што су се Селчани и договорили. Уто су прискочила остала шесторица, али им је Барло покварио план пошто није оставио нож и пушку.

Бријачева рука је задрхтала када је бритва дошла Барлу под грло. Барло се није збунио, већ је дохватио берберина једном руком, а другом руком запео пушку у његов пас, говорећи му мирно: „Избиј из главе то што си смислио, него настави да бријеш!“

Тако је мирно седео док берберин није завршио. Барло ником није говорио о овом догађају, јер није желео да се прочује понижење какво су Клименти претрпели.

Али, Клименти су причали, чудећи се Барлу, како су за њега бритва под грлом и седам наоружаних Селчана, мала ствар. Причали су како их он није ни мрко погледао, него се од њих весело растао, говорећи им:

„Збогом, Селчани!“

А они погнуте главе, нису умели ни да проговоре.

13

Једна арбанашка удовица женила је сина јединца. Сватови су довели невесту. Пошто су вечерали, почели су да певају и играју, а младожења је отишао да прегледа сватовске коње у стаји. Један коњ је ногом ударио младожењу у чело и он је пао мртав. Мајка га је нашла мртвог, ставила у јасле и покрила сеном да га други не нађу и не кажу шта се догодило, па је изашла међу сватове, играла и певала, и правила још веће весеље.

Кад би неки сват рекао: „Изаћи, Рецо, што се кријеш, зове те невеста да играш!“ – мајка би ускочила у коло говорећи: „Запричао се нешто мој Рецо, ја ћу уместо њега да играм са сватовима и снахом!“

Веселе је трајало сву ноћ, по арбанашком обичају. Ујутру, кад је било време да се иде у цркву на венчање, невеста и сватови били су спремни. Мајка је отишла са слугама у стају и обукла сину

најлепше одело, па га мртвог донела међу сватове. Ту је села код њега, и плачући говорила да га невеста и сватови чекају да иду у цркву на венчање.

Ову тужбалицу су Албанци певали у својим песмама, у којима се говори: „Чов, Реџо, чов, дјалија!“

По нашки: „Диж’ се, Реџо, диж’ се, сине мој!“

А Реџову невесту су сватови вратили тамо одакле су је и довели. Реџова мајка је остала да нариче за својим сином. Њено нарицање и жртва заслужили су спомен, па о њој Арбанаси и данас певају.

После рата скадарског везира Бушатлије против цара турскога, везир посече арбанашке главаре који су били против њега а подржавали цара. На крају, позвао је шаљске главаре да и њих побије.

Шаљани, када дођоше на једну ливаду близу Скадра, заједно се међусобно да везиру не предају оружје; нису желели да их обезглаве као остале, већ да погину под оружјем.

Било их је осамнаесторица. Када дођоше у град затраже од њих да предају оружје. Шаљани одговорише да они дају оружје и главу заједно, а не једно без другога. Па побију оне који су им најближи били, да би потом, идући према везирову двору, били и секли све који су им се на путу нашли. Везир побеже из двора, а два му сина заклаше. Пошто се затворише у везирову кућу, отуд побише Турке који су се налазили у близини. Кад видеше да им не могу ништа,

Турци запалише везирову кућу. Везир је поручивао: „Излази, Ћоне, са дружином, на Божју веру.”

Шаљани су се ругали везировој вери, а певали су о својој смрти; и тај су догађај ставили у песму: како изнад њихових глава гори везиров сарај, како из огња пучу пушке и гину Турци, како Шаљани, док им гори коса на глави, витлају јатаганима, до задњег издисаја. Сви изгореше, осим једнога. Тај један утече кроз некакву пушкарницу. Имао је свега шеснаест година и био је јединац у мајке.

Пошто му је покојни отац био главар, тај момчић, по обичају арбанашкоме, више је волео отићи да погине но одрећи се главарства и очево место препустити другоме. Он је од Скадра до Шаље ишао два дана, све бежећи и кријући се.

У Шаљи се већ било чуло да су њихови главари изгинули и пред сваку кућу главарску долазио је народ на саучешће, по народном обичају. Тако је било и пред удовичином кућом.

Трећи дан дође млади Шаљанин и нађе мајку и своје братство где кукају. Када га видеше, сви осим мајке окренуше жалост на весеље. Мајка је зачуђено гледала у сина: „Откуд ти дође, сине?“

Син рече: „Погибоше сви.“

Мајка се на то обрати присутнима:

„Кукајте, браћо и пријатељи, нема мајка сина, није ово мој син никада био, када ја нисам родила сина да сме погинути тамо где гину шаљски јунаци. Ја сам више него удовица и самохраница.“

Па настави са тужењем и нарицањем.

Сви присутни скаменише се од чуда, а син запита: „Куд ћу ја, мајко?“

Мајка: „Ако хоћеш да си мој син, иди у Скадар да те везир погуби, нека ти пролије крв тамо где и свој дружини. Тамо ћеш бити њихов друг и мој син.“

Млади Шаљанин отишао је у Скадар, казао везиру како је било и да је дошао да буде погубљен. Везир га није погубио већ му је даровао ново одело и вратио кући, уверавајући га да га мајка више неће прекоревати. „Јер си јој се одужио чим си код мене дошао.“

Скадарски везир који је погубио шаљске племенске главаре имао је у својој служби и двојицу Шаљана. Један од њих, коме не знам име, био је против везира и везир га је посекао. Другога, Кољу, који је био веран везиру, оставио је на миру.

Ипак, знајући да је Коља живео у слози с оним погубљеним Шаљанином и да му је он оставио у аманет све Арбанасе који су били против везира, а још нису откривени, везир му рече:

„Коља, говори!“

Коља: „Ја сам ти веран био, а оно што ми је друг на поверење и часну реч рекао, не допушта ми част да кажем јер бих осрамотио и себе и свакога свога, толико да би о мени биле испеване срамотне песме арбанашке.“

Везир га онда стави на страшне муке.

Пошто видеше да овај Шаљанин ни под мукама не попушта и да ће пре из-

дахнути него да нешто каже, Турци проценише да би најбоље било да позову мајку Кољину, да својим очима види муке синове од којих ће јој срце препући. Били су уверени да ће мајка открити груди и сина закумити мајчиним млеком, не би ли га тако ражалостила кад види муке мајчине и навела га да све призна.

Мајка је хитајући дошла, јер су јој казали да је зову како би сину спасла живот.

Када је дошла, нашла је сина везаних руку и ногу, између две ватре, очи му дошле да искоче. Целат је изнад њега држао сабљу.

Видевши то, уместо да изговори оно што је везир желео, она је рекла нешто друго:

„Кољо, Кољо, чувај памет и част, а не жали две кашике крви што ће ти их везир просути. Част је уз тебе, а срамота уз њега.“

Када је то чуо, везир нареди целату да Кољу посече. Глава Кољина откотрља се од огња и Кољина трупa низ благу

стрмину, а мајка његова, Шаљанка, потрча, узне главу у руке љубећи је и говорећи:

„Сад си мој син слаћи и сјајнији него кад сам те на коњу гледала док јашеш поред везира.“

Па крете кући само са главом.

Рекоше јој: „А шта са трупом, хоћеш ли и њега носити?“

Она рече: „Ја понесох први крај, а задњи везиру остављам.“

И тако се растадоше.

16

Војвода васојевићи Миљан отерао је своју жену, која је била сестра Шуја Шћепанова, Васојевића. У то време, за овакав догађај чинила се крвна освета. И многи су мислили да ће Шујо убити војводу Миљана. Кад су Шуја питали: „Што не уби војводу Миљана, а онако ти неправедно сестру отерао“, он им је рекао:

„Нисам могао да оставим Васојевиће без иједног Миљана; а да је био још један Миљан да остане Васојевићима, овај не би више по земљи ишао!“

Братанац војводе Миљана на правди Бога уби Тому Кадина Зечевића, блиског рођака Пуна Милетина, Васојевића из Лијеве Ријеке. Пуно је први од рођака дотрчао на освету. Нашао је Тодора, сина војводе Миљана, запео пушку да га убије и освети брата. Уто му је дошла честита мисао, па рече:

„Колико ће се штете учинити и колико ће се Васојевића заплакати за младим Тодором?“

Дигао је пушку на раме и дохватио Тодора за руку говорећи му: „Бежи, убиће те Зечевићи!“ – и допрати га до куће, како га други Пунови рођаци не би стигли и убили.

И тако Пуно показа да није ускогруд, кад се прстом указа прилика да прстом повуче ороз. И показа своју великодушност спремношћу да скине прст с ороза, те на тај начин одустане од освете.

18

Два Зећанина, један од братства Лајковића а други Кликовац, годинама су заједно чували овце на Цијевни. Волели су се као два брата. Кад је Лајковић касније видео да Кликовац није добар човек, а ни веран друг, рекао је:

„Нисам могао ни помислити да можеш такав да будеш; али нећу ништа друго да ти кажем ни да учиним, него ћу само да сломим ону зделу из које смо заједно јели двадесет година, да се неко не би отровао од ње, као што си ти отрован!“

И, потом је сломио зделу и бацио у реку Цијевну, као знак ништавне љубави.

Пунишу Николина Рашовића, кога су Турци звали Пуниша Црни (био је црномањаст, а за Турке још црњи), ухвате једном у Подгорици. Свезали су му руке и кренули да га воде везиру у Скадар, да га тамо обесе, јер су знали да ће од везира добити награду за такав лов.

Пунишу је водило четрдесет Турака. Кад су дошли под Хум Хотски, Пуниша им побеже. Турци су појурили за њим, пуцајући и јурећи, неко на коњу, неко пешке, али га нису стигли све до врата Прељ Луљове куће. Тако свезаних руку, Пуниша је улетео у кућу.

Турци су појурили за Пунишом, али их је Прељ дочекао речима: „Назад, Турци!“

Турци: „Нећемо назад, па да ћемо сви изгинути!“

Прељ: „Изгинућете ако дозовем хотско племе, нико од вас неће се кући вратити!“

Узалуд су му претили царем и вези-ром, обећавали сваку погибџију, и њему и његовом племену, које брани Пунишу, турског непријатеља. Говорили су му: „Како браниш Црнога Пунишу, који је толико турских домова оцрнио и твога брата недавно убио, тако да Хоти и сад за њим носе црнину?“

Прељ: „Јесте, знам да је Пуниша убио мога брата, али ми је довољно што због Пунише немам брата, па не могу да поднесем да због њега немам обоје: ни брата ни образ! Него, назад, Турци, јер ћете сви изгинути, да не видите шта ће цар и везир учинити са мном и мојим племеном!“

И тако су Турци морали да се врате. А Прељ је свог старог крвника, а новог пријатеља, Пунишу, отпратио преко Турске, тако да је он здраво стигао у Фундину, својој кући у селу Рашовића.

20

Арбанас неће јести хлеба код онога коме мисли да учини зло. Ако је код свога крвника хлеба јео, никакво му зло касније не сме учинити, јер мисли да би га правда казнила и да би свему његовом кренуло по злу и наопако.

Ујко Гилин, Климента из села Селце, био је разбојник и много је штете чинио Кучима, посебно Ораховцима, тако да су се они бојали њега од љуте звери. Он је сам ишао у пљачку, убијао људе и многа зла чинио.

Тако је једне ноћи ишао преко Орахова сам, гладан, жедан, сањив и изнемогао, толико да није знао за себе. Пут га је нанео у једну њивицу са купусом. Посекао је ножем једну главицу и појео је. Пошто је оквасио уста и мало се окрепио, схватио је какво је себи зло учинио, и због тога престапа проклињао је самог себе.

Ујутру је звао некога од Ораховаца говорећи: „Кажи Ораховцима да се не боје од Ујка Гиле, јер сам јео ваш хлеб, па слободно нека иду куд ко хоће!“

Он није могао сам себи да учини већу казну и незадовољство од овог што је учинио, јер није лако изгубити такву насладу с којом је уживао светећи себе и своје Арбанасе од Куча, који су им многе невоље задали. Али до сада Ујко ништа није остављао неосвећено, а сад му се све то прекида и губи с једном главицом купуса!

21

Пуниша Кирин из Фундине, Дрекаловић, Рашовић, четовао је, убијао Турке и велико им зло чинио. Због тога су Турци за њега говорили да је звер, као да је живе људе јео.

Али, он није био такав зликовац као што су Турци говорили, што се може видети на овом примеру. Једном је четовао против Турака у Диноши, а с њим је било и неколико другова. Тражили су да некога од Турака убију или да плене неку стоку. Нису могли никога да убију, па су дошли пред један обор, пун коза и оваца, коња и говеда. Развалили су обор и отворили врата да потеряју плен.

Пунишини људи су се распоредили према вратима и прозорима, ако би неко искочио из куће да могу да га убију. Тако је свако чекао на свом месту, а стоку су истерали из обора.

Али, један од другова, који је пазио на степеништу од куће, рече да је пред

кућом била посуда са водом и кутлача из које се он напио.

Пуниша га упита: „А шта то учини, ти, рђави друже?“

Друг: „Ја ништа, мало пио воде!“

Пуниша: „Нисмо дошли да пијемо и једемо, него да крвника убијемо и стоку пленимо, рђа ти образ убила!“

Онда нареди дружини да врати стоку у обор, као да им је била кумовска, а они празних шака запутише ка Фундини.

Осман Бурџа био је у служби старешине подгоричког Али-бега Лекића, родом Груде, који је имао тридесет војника свога братства Груда. Они се завадише с Османом, који није имао братство, па је морао да од њих бежи својој кући.

Скривао се две недеље, и током пазарних дана није смео да излази. Кад је дошла трећа недеља, он је изашао и дошао пред трговину Алије Аровића, сео код њега и поздравио се, по турском обичају.

Алија га упита: „Како си, Османе?“

Осман: „Ја никако!“

Алија: „Шта је било?“

Осман: „Посвађао сам се с Грудима и крио сам се две недеље, и ако се и сутра будем крио, мој образ ће пропасти тако да га више неће ни бити. Дакле, сутра нећу да се кријем, него идем у Подгорицу међу Груде, који се хвале да ће да

ме убију на сред пазара ако ме сретну!
Али, радије ћу погинути, него да изгубим образ!“

Алија: „Па си дошао мени то да кажеш, је ли?“

„Теби, коме другом? Знаш да немам свога братства коме бих рекао.“

Алија: „Добро, сутра кад Грудџи дођу, заједно ћемо гинути!“

Осман: „Жао ми је да ти погинеш са мном!“

Алија: „Кад си хтео да ме жалиш, није ништа требало да ми говориш, а сад нема друге, него да се гине и част брани.“

Сутрадан, кад се пазар отворио, тридесет Грудџи иђаше кроз њега, раме уз раме. Свако им се склањао с пута, јер би био прегажен ако се не склони, био он Турчин или хришћанин.

Али, Алија и Осман Бурџа нису хтели да се уклоне, него су се срели с њима прса у прса и пробали се кроз њих. Грудџи погледаше један другога, али нико не трже нож нити опали из пушке, а Алија и Осман се између њих пробише на другу страну. И тако се три пута

сретоше гледајући један на другом који ће да исуче нож, да крв потече.

Пошто су их Груде и трећи пут пустили да прођу, Осман и Алија видеше да неће бити борбе, и да је народ узалуд гледао када ће почети да отпадају људски комади испод удараца ножева и пушака.

Народ је веселом душом гледао како су Осман и Алија здраво прошли између тридесет зулумћара! А Алија је добио посебне похвале зато што је сачувао Осману живот а себи част.

Народ је говорио: „Дај, Боже, поштенима такве пријатеље као што си Алију дао Осману!“

23

Муљ Чоко, Турчин из Плава, ишао је у планину Божићевицу удаљену четири сата од Дечана. Он је имао две жене, једну добру и једну рђаву. Рђава је била код куће у Плаву, а добра у планини. Он је пошао из Плава у планину.

Кад је дошао на Савино Камење, два сата од Дечана, сео је да се одмори. Чета арнаутска, која је чекала у заседи да га убије, није га смела напасти јер се знало да је јунак и да се од њега мора погинути. Због тога су га пропустили да здраво прође.

Он се у свом катуну задржао неколико дана. Арнаутски четници сами су себе корили што толико њих не сме напасти само једног човека, па су решили да га сачекају и, ако буду смели, нападну кад се врати.

Пошто је остао неколико дана у катуну, Муљ Чоко се вратио истим путем којим је и дошао. Разбојници га опа-

зише, али у њему не видеше онога турског јунака кога су раније видели, но сад беху сагли главу и он и коњ, а оружје је висило на њему као на сувом дрвету. Коњ је једва ишао стопу по стопу, полако, као да је и њега зла мисао спопала.

Кад је дошао на Савино Камење сео је да се одмори, сав малаксао. Чета га ухвати живога, без муке. Они су потегли оружје да га убију, а он је стајао мирно, као да се то њега и не тиче.

Кад арнаутски хајдучи видеше да он хоће мирно да погине, да се не брани и да се није уплашио, нико од њих није замахнуо ножем по њему, нити су испалили из пушке у њега. Неко време су се само непомично гледали, они њега а он њих.

После су га питали: „Хоћеш ли да нам кажеш шта ти је, да ти поштедимо живот?“

Он им је одговорио: „Имам две жене, једну у планини, добру, а другу у Плаву, злу. Па, кад сам ишао код оне добре, био сам весео, и да сте ме напали, све бих вас разјурио на мом ђогату. Сад

идем кући, где ми је зла жена, од које сам изгубио памет и снагу, као што видите, па ћу, ево, да погинем а ниједног од вас нећу убити.“

Тада су му разбојници рекли: „То је већа срамота од погибије. Ево, поштедећемо ти живот, кад си нам искрено рекао. Али коња и оружје ти не остављамо. Али, ако ћеш нам дати реч да ћеш отерати жену кад доћеш кући, поклонићемо ти и коња и оружје.“

На то Чоко весело пристаде, па узјаха свога ћогата, од кога је дрхтала долина. Био је пун снаге, као раније, благодарећи хајдуцима који му два живота поклонише. Жену је отерао чим је стигао кући.

Ристо Божинин, Васојевић, уби Лека Ивана из Затријепча, мислећи да ће му узети новац. Пуцао му је из пушке у потиљак. Ристо је мислио да је Леко умро, па је поскидао нешто с њега и отишао својим путем. Али, Леко није умро.

Када су га други Васојевићи нашли, питали су га: „Ко те је напао?“ Он је рекао ко га је напао, а они су нападача ухватили и предали суду, који га је осудио на доживотну робију.

Пошто се опоравио, Леко је отишао у суд и замолио да крвника пусте из тамнице. Суд није хтео да Лекову молбу услиши и Ристу опрости почињени злочин. Набрајајући Ристова недела, судија је говорио Леку:

„Он ти је око избио, па га сад немаш, а ти за њега молиш и опрашташ му!“

Леко је одговорио судији: „Он је себи направио већу срамоту него мени штету. Па, кад је он сам себи толику кри-

вицу учинио, зашто му ја не бих опростио.“

После тога је Леко још говорио и молио, али му је књаз рекао: „Узалуд молиш, нећемо да га пустимо, нити је право да га пустимо!“

Леко рече: „Па, нека и није право, али је боље да га пустите; нико се неће кајати кад чини добро. А, и ово треба, господару, да знаш; ја треба да сам мудрији од њега, а ти мудрији од обојице! Он нема ни осамнаест година, ја имам шездесет, а ти триста година!“

Књаз рече: „Ја немам триста година.“

Леко: „Ако немаш година, а оно треба да имаш памети као да ти је триста година, пошто си господар! А ја нећу да ме светиш с овом незналицом, који није умео себи част да сачува а не да чува мој живот. Не треба ми њега да жалимо, већ себе да чувамо.“

Таквим речима, Леко је учинио да суд пусти Риста. И тако, Леко без ока, Ристо без части, одоше кући.

Крца Лазарева, Куча с Биоча, који је са дружинама четовао против турских Арбанаса, зауставише Турци на мосту преко Цијевне, и његову дружину растераше пољем, а њега одвојише од дружине да не може бежати према Кучима, него према Подгорици, где га је чекала грозна погибија.

Док су за њим јурили Турци с исуканим ножевима, он уочи поред пута једну турску кућу. Роса, Лекина кћер, чувши да у зору пуцају пушке близу куће, искочи да види шта се збива и брзо се врати у кућу говорећи:

„Ево, неки људи гоне једног човека! Један, што му је најближе, виче: ’Стани, мој си!’“

Лека из постеље рече кћери: „Отвори врата томе што бежи, а затвори ономе што га гони!“ – па се диже из постеље.

Уто Крцо улете у кућу, а девојка за њим затвори врата. Они што су гонили Крца почеше да лупају у врата гово-

рећи: „Отворите врата да убијемо крвника који је убио нашега брата!“

Лека им рече: „Нисте имали где да га убијете и брата осветите, него сте дошли на моје огњиште да га убијете! Натраг, јер ћете сви сад да погинете!“ – па је дозвоа брата и сина, који су били већ на ногама, спремни с оружјем у рукама.

Сва тројица заузеше своја места. Лека је чекао на вратима од куће, а брат и син на бочним странама, како би одатле могли побити нападаче који би покушали да им запале кров, пошто се готово цела Подгорица под оружјем окупила око њихове куће, говорећи: „Дај хајдука, јер ћемо да запалимо кућу са целом фамилијом, да изгорите!“

Стара Лекина мајка трчкарала је кроз кућу, од једног до другог, храбрећи синове и унука, бојећи се да не попусте и Крца предају Турцима. Бојала се да јој се синови не осрамоте, а није се бојала да јој погину. Мајка је говорила синовима држећи се обема рукама за своје груди:

„Удрите, синови, тако вас не губало млеко с којим сте се одавде отхранили!

Не дајте свога пријатеља, којег вам је Божја судбина послала, да се ваш огањ угаси с његовом и вашом крвљу заједно помешаном, а не само са његовом! Уд-рите, децо, биће да је Бог одредио да више немамо живота и да нам се примиче крај, али частан.”

Пошто су видели шта баба чини, Турци више нису наваљивали да се врата отворе. Видевши да ће морати да гину, отишли су да кажу пашама, који ће да пошаљу војнике да гину и ухвате хајдука.

Кад су паше чуле шта се догађа, послале су низаме да одмах уклоне наоружане Подгоричане од Лекине куће, говорећи: „Лека је mudar човек, он ће нама предати тог хајдука, јер Лека је де царев хлеб, па ће хајдука и предати царском суду, а не Подгоричанима!“

Паше су послале пандуре да им Лека преда хајдука, али га Лека није дао, већ је рекао: „Кад ме буду видели да сам дошао код њих, тада ће имати и хајдука, а вама га не дам!“

Кад су стражари пренели шта је Лека рекао, паше су послале војску на Лекину

кућу. Лека је знао шта ће се десити, па је пречицом, са братом, сином и пријатељем утекао и, како се није ни надао, срећно изашао из Подгорице. А пред његову кућу је дошла војска и опколила је.

Један војник је позвао Леку да изађе на царску веру. Кад је то чула Лекина мајка, одговорила је из куће: „Нема Леке овде!“

Турци: „Где је?“

Мајка: „Ено га у вароши!“

Турци: „Шта ради тамо?“

Мајка: „Затворио се у једну кућу да би је из ње Турке и ту јуначки да погине, да свако зна како Лек Иван гине бранећи своју част!“

Турци: „Хајде пред нама да кажеш где је та кућа?“

Лекина мајка је ишла пред Турцима, водала их по вароши да их заговори, јер се бојала да Турци не крену за Леком и дружином, па да их похватају пре него што се удаље. Пошто се уверила да су одмакли из Подгорице, рекла је:

„Хајте, Турци, кућама, да вас не варам више, пошто је Лека с дружином већ у Кучима!“

Турци су онда Лекину мајку, жену, децу и сву фамилију повели пред војне паше. Паше су наредиле да се сви буду отерани у Цариград, да се освете Леки.

Али, ту се задесио Лек Шабан, грудски старешина, који је рекао пашама: „Жене и деца не смеју да се терају у прогонство, јер би се сва Арбанија за тако нешто подигла на оружје; него треба ухватити људе да одговарају, а жене оставите на миру!“

И тако, они су гонили Леку и дружину, али их нису похватили; жене су оставили на миру.

Било како било, Лека и дружина су Крца здраво његовој кући испратили, а себи су извојевали дичну победу међу Арбанасима, јер нису жалили ни главе ни имање само да спасе живот ономе што је дошао на њихова врата! И Лекиној мајци су Арбанаси честитали јуначки подухват, јер је она из дубине душе хтела дати све своје да сачува част, којом се Арбанаси толико поносе и диче!

26

Божина Стојанов и Лазо Новаков беху Безијовци. Божина је био од најбоље а Лазо од најгоре сорте људи свог времена. Лазу је било криво што је Божина био онолико добар а он толико зао, па је пуцао пушком у Божину. Пушка га није убила, него се зрно зауставило негде у одећи. Сељани су скочили да убију Лаза, али Божина није дао, говорећи:

„Лазу можете свући одећу и њу убити као што је он убио моју! Али пошто није убио ни мене, ни неког другог, не треба ни његову крв проливати!“

У то време био је закон да кад неко удари некога каменом или дрветом, да се томе запали кућа и сав иметак да му пропадне, а кад гађа из пушке, онда да плати и имовином и главом, јер је за такве случајеве важио преки суд, а не да суде поједине старешине. По пресуди, кривац мора да плати.

Тако су хтели да плати и Лазо, да му се кућни праг затре. Да је бар гађао злог човека, него је гађао доброг, који га је одбранио и није хтео да се свети. Божица је тиме показао да је великодушан исто толико колико је јунак.

Великодушност приличи јунаштву! Лазо је поклонио живот, а себи је принео част која му је сведок за његово чојство и јунаштво, да свако може да му каже:

„Добро је учинио, Бог му помогао!“

А Лазо је остао с онолико јунаштва колико је имао, а са још мање љубави међу браћом јер су га мрзели зато што је хтео да убије онаквог јунака кога су сви волели!

Божица је био побратим Марка Ћељошева, кога смо раније видели на Коритима, крвавог од ведрице којом га је ударио у главу Пој Уља. Марко није дао да га убију, као што је раније речено. О Марку Ћељошеву и Божици Стојанову има доста прича на нашем и арбанашком језику.

Побратимство је у то време, у овом бесудном крају, доста користи чинило. Братимили су се добри људи. Тиме су се приближавали и међусобно храбрили, па су помоћу побратимства лакше могли злу стати на пут а добру бити на помоћи. Побратимство се много ценило у то време, а и људе је зближавало. Арбанаси и сада држе да је ближи побратим него брат, јер брат је по оцу и мајци, а побратим по Богу и Божјој љубави. Они су радије дизали оружје за освету побратима, него за освету брата.

Пошто је реч о побратимству, хоћу да кажем неколико речи о два побратима, иако сам на другом месту о њима опширно говорио. Та два побратима на које мислим су Петар Бошковић из Бјелопавлића и Ново Поповић са Медуна, из Куча. О њима има доста прича и песама.

На све стране су се Турци жалили на Петрове злочине, али им је најтеже би-

ло што је покрстио булу, за коју, кад га је питао паша, песма овако каже:

Је л' истина, Петре Бошковићу,
да си турску булу покрстио?
Истина је, пашо, господару.
Ал' се уздам, и у Бога надам
да ме нећеш за то кривог наћи,
Мајка јој је ришћаница била...

Али, доста је народне песме, него да видимо како је побратим спасао Петра. Скадарски везир је намамио Петра у Спуж, окувао га и бацио у тамницу бега Османагића у Подгорици. Петар се није никоме надао осим побратиму Нову, па му је послао поруку по једној девојци из вароши да је у тамници.

Ново је одмах отишао у Подгорицу код бега Османагића и тражио да му пусти побратима. Османагић му се правдао да не сме од везира, јер је Петар много повредио Турке, „па би“, рече, „ја погинуо због њега, ако бих ти га пустио! А везир ће сутра послати људе по Петра да би га одвели у Скадар.“

После овог разговора, бег му је допустио да поведе Петра у механу, да га по

хришћанском обичају причести вином и да се опросте, па да га опет доведе у тамницу.

Сад, ево двојице побратима у механи. Ново говори: „Да бежимо, побратиме.“

Петар му зачуђено одговара: „А, куда да бежимо поред оволико Турака?“

Ново: „До Рибнице некако живи да дођемо, па да ту можда нађемо Куче да нам помогну! И ако погинемо, и то је боље него да те воде у Скадар, па да ти на турском мучењу умреш а ја да останем жив и осрамоћен!“

Пошто је Ново уверио Петра да га неће оставити живог у тамници, онда је Петар пристао: да бежи Ново на коњу, а Петар трчећи за њим кроз Подгорицу и да дођу до куће Елеза Коскића, Петровог побратима.

„Ако дођемо до побратимове куће, ја нећу погинути, а ако погинемо бежећи преко Подгорице, неће нам бити горе, јер ћемо и тако да погинемо.“

И, кренуше један за другим, сокаком, вичући као луди кроз пазар:

„Бежи с пута, народе!“

И тако они дођоше до Елезове куће. Нити је ко пуцао на њих, нити су они на неког пуцали. Петар је ушао у кућу, а Ново је наставио да бежи преко вароши ка Рибници. Турски меци га нису стигли, нити су га убили.

Кад је пао први мрак, Турци су се вратили и јуришали на Петра у Елезовој кући; али, ту није био Елез, него су биле две Елезове буле и његова мајка. Оне су дале Петру пушку и метке, па је могао да се бори.

Народна песма овако казује о булама:

Кад зоваше бег-Османагићу:

„Ој, ви, кучке, буле Елезове,
отвор’те ми врата беле куле.

Е, тако ми вере и милости,
ватром ћу вам кућу запалити,
а вас, буле у врећу ставити
и бацити у реку Рибницу.“

Но, говоре Елезове буле:

„Удри, Петре, Турке око куле,
брани себе и бијелу кулу,
ти не слушај бег-Османагића.
Не сме нама дворе запалити,
ни нас, буле, у врећу ставити,

ни бацити у реку Рибницу
докле Елез код везира служи.“
Пуца пушка Петра Бошковића,
пуни пушке Елезова мајка,
да би Петру у помоћи била...
Око куле погибоше Турци,
шест ранио, а седам убио,
и од куле Турке удаљио...“

Ово каже народна песма, а колико их је убио, не зна се. Зна се само да су га у неко доба ноћи буре кришом извеле до реке Мораче. Препливао је и здрав кући побегао. Још су му буре дале две мале Елезове пушке које је свезао на врх главе да му се не поквасе док плива, па ако му до невоље дође да се може бранити.

О Нову сам опширно писао, као што је пре речено. Али, то је записано и у историји и у народним песмама. У њој су многи записани, од сваке врсте и рода људи. У овоме пишем о побожном и великодушном раду, па ми је било жао да се овде не нађе и Ново, јер човек о добром увек жели да прича, али и да чује.

Ево још једног догађаја о Нову. Рапо Попов, Новов брат, имао је кћер Мару која се удала без питања и благослова за Елеза Брунчевића, Турчина из Диноше. После седам година, Марина браћа Гога и Илија су отишла код ње. Елез и Мара су се обрадовали и дочекали их раширених руку. Ту су боравили неколико дана, али су морали да се крију јер су Кучи били у рату с Турцима.

Турци су некако сазнали да су ту. Паша Соколовић понудио је Елезу да изда пријатеље. Елез је од паше узео новац, две златне кубуре и огртач. (Елез је био код паше неколико дана, док је паша градио Соколовићев мост и млин). Елез је од паше сваке вечери рано долазио кући. Али ове вечери, кад је примио поклоне, Елез је искрај паше повео стотину Турака и мало окаснио, јер је пријатеље требало да изда по мраку.

Мара је посумњала у тај његов касни долазак. Кад је дошао и кад је на њему видела пашине кубуре и огртач, све јој је постало јасно. Изашла је испред врата и видела Турке како их је Елез распоредио. Вратила се у кућу, затворила врата и добро их осигурала. Дошла је до огњишта, говорећи по обичају:

„Дај ми да ти оставим оружје!“

Он јој је дао две кубуре које је носио за појасом, а она опали из њих њему у груди. Елез паде мртав, а она викну:

„Удрите, браћо, ево Турака!“

Мара је са браћом држала изнутра врата. Турци су наваљивали споља, али пошто су била добро затворена, нису могли да их отворе. Гога и Илија су побили неке испред врата и око куће.

Сутрадан су их паша Соколовић и Турци напали јаком војском. Али они, зачудо, побише много Турака. Паша је дао наредбу да се војска повуче, да не гину Турци. Говорио је:

„Наши су, да побегну не могу. Ми ћемо полако да их умарамо и да их похватамо.“

Како су се тукли и певали, како је Мара гасила ватру кад су Турци запалили кров од куће, пуцала на Турке кроз прозор и поздрављала пашу – све је то у народним песмама, а ја овде жури да се приближим Нову.

Они су се из куће борили, неко каже четири, а неко пет дана. Кучи су дошли изнад Диноше. Нису могли да помогну Мари и њеној браћи, и само су гледали како им Турци камењем ломе кров. Турска војска била је велика и претила је Кучима да их потера ка Фундини.

Петог или шестог дана, дошао је Кучима изнад Диноше Ново Попов с планине Широкара. Кад је дошао и видео шта се дешава, рекао је: „Не можемо да гледамо како их муче и камењем туку, па макар половина Куча изгинула!“

Кучи су му рекли: „И сви да изгинемо, не можемо им помоћи.“

Ново рече: „Да пробамо овако: ја одох испод куће Јусуф-Ђокића, па од Ђемовског поља Турцима отпозади, можда ће ме они, не знајући ко сам, пустити да приђем пашином шатору што ближе.

Ту ћу да започнем битку, да их збуним, па ће се они окренути против мене. А ви тада јуришајте више него што сте икад јуришали у свом животу и немојте да гледате шта је са мном, јер ми ту не можете помоћи!“

Ново је кренуо и сви су се с њим опростили. Отишао је куд је и наумио. Турци га нису видели. Пошто им је дошао иза леђа, нису знали ко је. Кад је дошао до шатора, убио је пашу Соколовића (не зна се да ли у шатору или испред њега), па се окренуо и почео да бежи на коњу, али не на страну одакле је дошао до Куча, него на супротну, ка Турцима.

Док је кроз турску војску бежао, нико на њега није пуцао. Пошто су му Турци били с обе стране, убили би један другог да су пуцали на њега. Због тога нису ни пуцали све док није изашао између њих. Тада су почели да пуцају, али га нису убили.

Турска војска се збунила и зачудила, као да је гром у њу пукао. За то време Кучи су јуришали на Брунчевићеву кућу

и лакше су до ње дошли него што су могли и да помисле. Један део Турака ишао је за Новом, а други део бежао је од Куча, па су тако сви Турци окренули леђа Кучима. А Кучи кренуше за њима тукући их све до пашиног шатора и Цијевне.

Кучи су још палили и пленили по Диноши, а Мару су с браћом ослободили. Тако су Турци погинули од непријатеља кога су до малопре гледали са презиром. А Кучи су се до ноћи вратили на Рашову кулу. Свако од њих био је тужан и бринуо за Нова. Оставили су га на дну Дечића, где је умакао у планину; ту га је и ноћ затекла.

Око поноћи, преко Грудске горе, дошао је на Рашову кулу. Које је весеље било, нећемо описивати. Тек су тада Кучи видели како им је Бог помогао и шта су добили.

Једнога дана кћи војводе Радоње овако се просила: ко је добије на мегдану, томе ће бити жена. Пријаве се четири мегданције код реке Мораचे на Биочу. Мегданције су биле: Батрић Перов из племена Куча из села Безијова, Ђуро Јованов Клопћанин из племена Братоножића, Никола Брацанов Петровић из племена Пипера и капетан Међикукић из Спужа. Ове мегданције су имале своје војске.

Пипери и Спужани су направили логор у селу Мрке, Кучи и Братоножићи у Биочу, сви једни према другима.

Кучи рекоше Пиперима: „Хоћете ли да пустите да ми прво поделимо мегдан с Међикукићем, па онда ви?“

Пипери су пристали, али им је то осуетио Батрић Перов рекавши подругљиво Ђуру Јовановом:

„Па и ти, јаре братоношко, хоћеш да добијеш војводину кћер на мегдану!?“

Због те речи Ђуро је убио Батрића, па су се потукли Кучи и Братоножићи. Братоножићи утекоше уз Плочице до села Поткрша, а Кучи им побише шеснаесторицу. И Братоножићи су побили доста Куча.

Правило је да се рачуна победа онога који гони, а не онога који бежи. Сматрало се да слабији бежи, иако је, можда, он побио више противника.

Међикукић, кад је видео да су они у борби отишли у Братоножиће и да му је отворен пут, кренуо је с војском преко Биоча на Косор. Узео је девојку и није се вратио онуда куда је дошао, него преко Купусаца, куда је најближе до Подгорице.

Кад Нову Попову стиже глас да је повео девојку, стао је између две војске које су се крвнички клале и гласно повикао: „Ко је Куч и Братоножић, поведе нам Турчин девојку! Прекидајте бој, па крените за мном на старога крвника!“

Кад су војске чуле, прекинуле су бој и помешале се. Оставили су мртве и рањене да их носе жене, па су кренули са

дружином. Ново је ишао пред њима, пречицом, низ Морачу, надајући се да ће стићи Међикукића и девојку пре Подгорице или Спужа.

Кад су дошли на Поток златички, Турци још не беху прошли, јер су се тешко кретали беспућем. Због тога су Турци морали застати, па су их ови претекли.

Кад су Кучи дошли на врх Куња, видели су своју погибију, али уздајући се у своје јунаштво, кренули су одважно напред, као да им на путу нико не стоји.

Ново је рекао: „Стој, војско, ту где си. А, ти, војсковођо, ајде на мегдан!“

Хоће Турчин, без поговора.

Сретоше се мегданције између две војске и Ново уби Турчина. Кад су Турци видели да им је предводник погинуо, јунаштво им је спласнуло као и свакој војсци у таквом случају.

Кучи и Братоножићи ударе на турску војску која је кренула да бежи удесно, низ стрмину, поред пећине Браљуше, ка Морачи. Нешто Турака је хтело да побегне у пећину, али су Пипери дошли с оне стране Мораче, да виде шта ће се

дешавати, те оне Турке који су побегли ка реци побише до последњег. Па, тако, што је побегло Кучима и Братоножићима, није побегло Пиперима. Сва је турска војска изгинула, осим једног који утече.

Кад су га питали у Спужу где му је дружина, он је рекао: „Осташе сви у једном тамнику!“

По томе се то место и сад зове Тамник, а неки кажу да се зове по дубини воде.

Било како било, Кучи и Братоножићи наузеше се турских глава и свакојаког оружја, коња и свега што су Турци носили за мегдан и сватове! По обичају, Међикукићу су поболи камено обележје на месту где је погинуо, изнад Златичког Куња, где се и сад зове „Килан“ или „Ками Међикукића“, па су заједно са девојком отишли сви до куће војводе Радоње, где су били три дана.

Кучи и Братоножићи су се помирили – каменом у води. Све мртве и рањене једни другима опростише, а војводину

кћер дали су Батрићевом брату. Батрића је убио Братоножић.

Трећег дана сви су кренули својим кућама захваљујући Богу за добијену битку над Турцима а војводи на гостопримству и очинском, мирољубивом савету. Војвода је њима захвалио на јуначком мегдану кога су добили над заједничким крвником.

За време Хусеина Хота и Чубра Петрова, кренуше Кучи на Смудирогу, хотску планину. Пленили су Хусеин-Хотову стоку, убијали чобане и пљачкали катуне. Због тога су Кучима затворили пазаре, а пошто им година није била родна, народу је било тешко због глади.

Чубро, као војвода, морао је да брине о народу, а није знао како да им помогне, па је помислио да се преда непријатељу. Тако је и урадио.

Кренуо је преко Турске у Хусеин-Хотову кућу, а са собом је повео Нова Мушкина. Кад је Хусеин видео свог непријатеља, толико се зачудио да му не рече: „Што си дошао, крвниче?“, већ рече, по обичају арбанашком:

„Добро дошао, пријатељу!“

Чубро му рече: „Дошао сам да помогнеш кучкоме народу, који ће да умре од глади!“

Хусеин рече: „А како му ја могу помоћи?“

Чубро рече: „Иди код везира и ако можеш да учиниш да се отворе пазари с Турском. Тим ћеш учинити да ти благодарни буду!“

Хусејин Хот, смејући се, одговори: „Имам ја на чему бити благодаран Кучима! Заклали су ми два сина и запленили све што сам имао у планини!“

Чубро: „Мртви се не могу вратити, него помози живима! Сад је сва невоља Куча пала на Хусеин Хота, а не на Чубра!“

Хусеин се питао да ли би на везира могао утицати да отвори пазар кучком народу.

Неколико дана су седели и препирали се. Хусеин је рекао: „Знам те ја! Ти си Чубро Корда!“

А, Чубро ће њему: „Ја сам Чубро Петров, Петра Пејова. А ти си Чуцан Перин који је терао дрва на магарцу да прође на скадарски пазар!“

Пошто су се међусобно испосвађали, помирили су се. Дали су један другоме

дуван, смејали се и кроз шалу претресали шта је ко коме рекао и који је већу истину изговорио. Па су се поново замислили над невољом народном.

Ово је испричао Ново Мушкин који је ту био.

Али, било је како је било. Они су пошли у Скадар код везира и пазари се отворише народу. Народу на живљење, а њима на захвалност и част.

31

Марк Вуксан, Климент из Селца, био је један од најбољих арбанашких јунака свога времена. У његовом селу била су два брата од лоше врсте људи. Једног дана споречкају се они с Марком, као што се обично могу сељани закачити око мале ствари. Марко то није узимао за нешто крупно, него је код њега то било, и прошло. Али, два брата су наумила да га убију, па су га сачекали тамо где су знали да ће проћи.

Он је поиздаље запазио да га чекају у заседи, али није се због тога узбуђивао, него је наставио према њима, носећи на рамену завежљај буковог прућа. Кад је дошао пред две пушке, један брат запуца на њега. Пушка није опалила, него је само барут запрштао, а Марко је, идући напред, учинио: „Пи!“.

Ни другом брату пушка није опалила, као ни првом, а Марко је и на ово учи-

нио: „Пи!“ Марко је двапут пљунуо и тако се завршио бој.

А, сад да видимо како ће суд судити за кривицу која је заслужена без крви.

Селчани, кад су чули шта је било, ухватише та два брата, поведоше их на зборно место пред црквом, где се крвницима судило. Арбанашки закон је досад овако судио за такве догађаје: кад га убије – плаћа целу крв, а кад га рани – плаћа пола крви. Кад му на неког пушка не опали, већ само запршти барут, ипак плаћа целу крв због тога што нико не пуца да рани, него да убије. Због тога би ова два брата Селчанина морала да плате за крв, да их није спасла реч једног судије. Он је рекао:

„Нећемо тако да судимо, него је исправно да Марк Вуксан плати два живота јер није хтео да их убије пушком као што је друге убио, него је само пљунуо на њих, па је тако најживо убио два Селчанина и њихова два образа, и учинио да се сваки стиди који има везе с њима!“ На овоме се спор оконча. Слаба браћа ништа не платише.

Неки Турчин из Старе Србије, из Гњилана, близу Косова, имао је сина и кћер. Син је стасао за царску војску и дошли су да га воде, као и друге. Мајка и отац били су неизмерно тужни а кћи их је тешила родитеље, говорећи:

„Не бојте се, нећу вас оставити без сина!“

Они су је зачуђено гледали и нису њене речи сматрали озбиљним. Али, девојка је отишла на страну, обукла мушко одело, припасала оружје и отишла код оних што окупљају војску. Они су је у војску примили као да је мушко, не знајући да је женско.

Како причају да је учила да се бори, у бојеве ишла и била способна за други војнички рад, о томе нећу овде да причам. Само оволико: пошто се завршио рат, неко ју је видео док се купала и рекао паши да је женско. Паша ју је питао, и она му је рекла да је мајци и оцу оста-

вила сина, свога брата, и да је уместо њега она пошла у војску. Паша ју је послао у Цариград, цар јој је дао орден звезде и одредио јој пензију да може да живи у Цариграду. Она није хтела, него је пошла кући, код оца и мајке, и ту је остала носећи оружје и мушко одело. Заклела се да ће да их носи док год је жива. То је било за време овог последњег рата између Турака и Словена (1877/78).

Ово ми је испричао Барјам Пећанин, стражарски официр, који познаје девојку и њеног оца и мајку.

Кад су се тукле наша и турска војска, наши су попалили куће Омербожовића и растерали турску војску Темовским пољем до Диноше, бијући их и секући. Уто је наш војник Раде Стојанов Вујошевић рањен на ободу бојишта, па га наши нису видели.

Груди су дошли после боја и купили своје мртве и рањене, међу којима су нашли и рањеног Рада, на кога су исукали ножеве и навалили ко ће први да му одсече главу и освети свога брата или рођака. На њега је први дошао Уљо Асков, који га је једном руком дохватио, држећу нож у другој руци и говорећи:

„Немој да га је неко дирнуо, јер овај данас неће погинути пре мене!“

Под утиском великих погибија у тек минулом боју, војници јуришаше да их убију обојицу, и Рада и Уља. Али, Лака Шабов, кад је видео да ће му погинути брат Уљо и крвник Раде (а сад га зове

пријатељем, пошто је Уљу дошао у руке), прискочио је, и са исуканим ножем стао леђа уз леђа с Уљом, тако да су Уљо и Лака заклонили Рада. Кад су остали војници видели да ова два јунака хоће да погину и бију своју браћу докле год могу да се крећу, обуздали су своју јарост.

И тако, за танку длаку, сва тројица остадоше живи. Рада понесоше у Подгорицу код турског паше, Али Саиф-паше, који га је неко време лечио и, по оздрављењу, послао на Медун.

Због овога, и наши и турски војници више поштују Уља Аскова и Лаку Шабова него неке друге који су добили више ордења. Поштују их и они који су хтели, у оној јарости, сву тројицу да убију.

Морачани убише једнога Дрљевића, братанца Века Илинчића. Веко је био један од најбољих људи и јунака у његово време. Такав је био и Перута Дрљевић.

Зато је Веко тражио Перуту, најбољег Дрљевића, јер не би се могао похвалити осветом ако не убије Перуту. Био је обичај да се и за свог слабог свети најбољим. Да се неки слабији убије због освете, сви би се смејали и говорили:

„Види се да се није уздао у себе да ће убити најбољег, па је кренуо на кога било, да се у послу нађе, тек кожу за кожу да оштети!“

А најбољи помишља: „Боље се никад не осветити, него убити неког слабијег због освете!“

Због тога је Веко мимоилазио друге и тражио Перуту. Једном га је и нашао. Перута је дошао с неколико људи где га је Веко чекао. Веко је упериио пушку у

њега и гледао преко нишана. Уто му нешто друго паде на ум, те са Перуте окрене пушку на другог Дрљевића и убије га. Пошто су Века прекоревали што није убио Перуту, јер су сви мислили да ће се осветити како приличи, а овоме се сви ругају, Веко је рекао:

„Осветио сам се баш онако како је требало: убио сам онаквог какав је мој био. Перуту сам оставио да због њега кукају колашинске буле и Турци, а морачко племе да се њиме дичи!“

Поп Ђуро Кусовац, с Љуботиња, био је чувен јунак, али му нећу овде набрајати његова јунаштва, него само оволико: био је прво капетан свог племена, а после војвода, сенатор и командант гарде целе Црне Горе. О њему се говорило да је више малодушан него великодушан, али заиста не беше суров нити без срца благородног.

Још док је био капетан и нешто једном судио у племену са својим пријатељима, седели су поред једнога зида. Али, један неваљали љуботињски војник с врха зида удари га каменом у главу, тако јако да му замало није мозак просуо. Дружина је хтела да га убије, а неки су хтели да га само истуку. Али, поп Ђуро није дао ни једно, ни друго, него је рекао дружини:

„Молим вас, не дирајте га јер није знао, будала неваљала. Ја му опраштам.“

И тако је неваљалцу било опроштено!

Поп Ђуро Кусовац затече једно јутро књаза Данила где седи с господом под брестом испред двора.

Рече му: „Добро јутро, господару!“

Књаз: „Добра ти срећа, попе Ђуро!“

Поп Ђуро рече књазу: „Као да си нешто тужан?“

Књаз: „Јесам, запалили су Турци ону цркву у Зети!“

Поп Ђуро: „Осветићу је ја! Запалићу им џамију у Голубовцима коју им је цар направио!“

Црногорци који су били око књаза рекоше: „Далеко су Голубовци, попе Ђуро!“

Поп Ђуро: „Имам ја Љуботињана, а посебно Цеклињана којима не би било далеко да оду и на другу обалу Скадарског језера да би учинили зло Турцима, као што га и чине и дању и ноћу!“

Више поп Ђуро није причао, него је оставио Цетиње и дошао у Љуботињ.

Узео је попа Јока, сердара Сава Јовићевића и Филипа Иванова и још десет Цеклињана, и скоро сто кила барута.

Нећу да набрајам куда су се преко турске земље лађом возили, нити куда су ишли пешице, тек џамија паде сва на гомилу, а поп Ђуро се са дружином врати у Црну Гору.

После тога поп Ђуро није се народу чинио малодушан, него великодушан. Размишљали су о томе како је поп могао да гледа своју крв из главе, коју му је зли Љуботињанин разбио, а није имао снаге да претрпи џамију у Зети у којој Турци клањају, а Срби да немају где да се крсте. Сад им је једнако – и једни и други стоје под ведрим небом и Богу се моле!

И овај је догађај био у Љуботињу. Једног дана, официр Јово Бановић из Прекорнице обучавао је чету. Одједном неки војник заскочи официра, ухвати га за врат, и баци испод себе на земљу. Чета се расу: два братства се раздвоје, свако на своју страну, окренуше пушке једни на друге, јер је од старине остало једно убиство неосвећено, па су зато били спремни да се покољу.

Само што су војници ставили метке у пушке, официр се придиже. Неки војници су мислили да ће официр заповедити да се по кратком поступку пресуди преступнику, други су чекали да због старе освете убију некога другог, а трећи да запуцају на неког четвртог, па онда, ко кога стигне.

Али се официр не окрену ни на кривца, него командова чети: „Мирно!“ И, то је учинио, пре него што се подигао са земље. Тиме је постигао да не пукне ниједна пушка, а да је и једна пукла пре његове команде, после ни

команда не би помогла. Завршило би се тако да би се после причало о њиховој погибији.

Због оваквог занемаривања себе и своје погажене части, многи Црногорци су му рекли: „Боље би било, господине официру, да си због онога стварно погинуо, него што си остао жив, а као да си погинуо кад си оволико осрамоћен!“

Ово су му обе стране говориле – непријатељи уживајући, а пријатељи тугујући. Официр је, ипак, био задовољан својом мирноћом, јер је знао да је добро поступио, па је своје војнике наставио да обучава цео дан, као да ништа није ни било. А преступник је сутрадан платио своју казну по закону.

После су официру сви честитали и захваљивали – и они који су га највише корили, тражили освету, и спремали погибију целој чети. Изгинула би цела чета. Ако неко и не би погинуо у општем обрачуну, касније би био подвргнут војничкој казни због онога што су починили и окренули пушке један према другом. Али, Јовова од Бога дата смиреност, спречила је погибију.

Много је људи погинуло због освете у овим крајевима, али много пута су добри људи спречили да се због људске будалаштине не изгине.

И ово се догодило на Љуботињу, ево како: Зачир и Дубова, два љуботињска села, свађала су се као и друга племена, али откако постоји јачи суд нису смела да се боре због старих освета као раније. Тако су, на пример, Дубовљани тражили прилику за једну освету. Један Зачиранин убио је Дубовљанина још у време Светога Петра Цетињског, али су се страсти смириле и временом се на то заборавило као и много тога другог.

Али Дубовљани, који нису смели да се освете Зачиранима због тога што је књаз Данило судио строже него што су други судили, смисле како их суд неће окривити. Послали су једног војника према Зачиру који је викао:

„Ко је војник, ево вукова у Струге!“
(Струге су једна планина испод села Дубова.)

Зачирани дотрче на поклич, али онамо нема вукова, него наоружани их чекају Дубровљани да би се обрачунали. Према обичају, морали су прво да се испују и доста ружних речи једни другима да упуте, па тек онда да се бију, како би бој, као бајаги, био због псовке и данашње зађевице, а не због старе освете.

Одмах су почели да се псују и вређају. Сердар Шкрњо и капетан Томо, обојица Кусовци, Зачирани, ускочише међу њих да их смирују претећи судом, али су се војници већ разбеснели и уперили пушке једни на друге. Само су чекали да неко први почне са пуцњавом.

Сердар и капетан, видевши да не могу да спрече покољ, позвали су сваки своје ближе братство и пред њима одоше. Зачирани су морали пристати и да, по свом схватању, већу срамоту поднесу него да их је половина погинула пред Дубовљанима, јер није мала срамота окре-

нути леђа непријатељу који их је изазвао на мегдан. Али, сву зачирску срамоту су понели капетан и сердар који су их и нагнали да беже.

Али пошто су се отрезнили, и једни и други, и Зачирани и Дубовљани, сви су им за то благодарили.

Било је појединаца, или чак целих братстава, који су тражили бој и када нису имали кога да свете. Они су хтели да покажу своје јунаштво и докажу да нису слабији од других. Тако је у Бјелопавлићима једно братство хтело да се побије с Бошковићима, да им покаже да није слабије од њих.

Скупили се, тако, Бјелопавлићи на збор испред цркве Свете Петке. Ристо Симонов Бошковић почео је да говори као и увек што је радио, разматрао је народна питања, а остали су му помагали. Али, тог дана било је мало друкчије. Туро Вујошев Куковић ухватио је Риста отпозади за перчин, повукао га и савио му врат. Тако му је било речено да уради, јер су мислили да ће га Ристо избости ножем кад буде дохваћен за перчин, па онда да се Турово и Ристово братство покољу међу собом, да се види ко је бољи.

Братства су се раздвојила и окренула пушке једно према другом, чекајући кад ће Тура да погине, па да почну сви редом да гину. Али, Ристо није ни убио, нити је ранио Тура, само је говорио док га је Тура држао за перчин:

„Пусти, бруко!“, а понекад је и додао:

„Пусти, бруко, Бог те убио!“

Чудећи се Ристу што трпи да му то Тура ради, Бошковићи су се љутили на Риста, стидели се и говорили:

„Удри, осрамоти те!“

Али, Ристо за то није марио. У неко доба га је Тура пустио.

Не осврћући се на Тура, Ристо је рекао Бјелопавлићима:

„Зар овакав неваљалац може да вас натера да кољете један другог?“

Војници, као попарени водом, ставише пушке на рамена, и скупише се око Риста, који је продужио започети рад.

У племену Љуботињ је село Зачир, које се дели на четири братства: Кусовце, Калуђеровиће, Ђуровиће и Марковиће. Ова братства су се међу собом тукла девет година. У том селу, у Зачиру, био је Мићко Јованов Кусовац, у кога ниједан војник у то време није смео пушку да упери, а кад су се борили, сви јунаци су један другоме говорили:

„Немој да ко убије Мићка!“

Тако су га чували, а он је доживео да их помири. Свако је пристајао на то што је Мићко рекао и нису се више клали.

Мићко је сабљом заступао љуботињско племе и њом је неколико пута спречио погибију. Ево како је било: Љуботињани, Грађани и Добрљани клали су се са Ријечком нахијом седам година без прекида. У то време пало је сто седамдесет мртвих и рањених на обе стране. Цеклињана је било више него њихових

противника, па им је било криво да се бију кад их је више, јер то онда ни личило на неко јунаштво. Због тога су тражили начин како ће да се докажу да су бољи и овако смисле: изаберу између себе једанаесторицу који ће изаћи на мегдан Љуботињанима и Добрљанима. Цеклинска војска је дошла на брдо Милићевића. Мегданције су носили мачеве и једанаест јабука, јер је био обичај да сваки од њих пошаље јабуку свом мегданцији. У те је требало убројити и Мићка Кусовца, јер су знали да ће им Мићко доћи чим га изазову. Стога је требало назначити ко ће од њих на Мићка Кусовца.

Али, пошто рекоше да ниједан неће на мегдан са Мићком, а знајући да ће Мићко сам доћи, није било друге него да одустану од мегдана и да свако оде својој кући.

После овога, Мићково јунаштво учинило је да се не проспе братска крв. Ево како: у једној бици између ова два племена, Мићка погоди пушка у руку и сломи му је. Дошла је вест до Цеклина да је рањен Мићко Јованов. Када се то прочуло, кренуло је дванаест мегданџија на брдо Милићевића, да би одатле послали позиве за мегдане. Али је пре свега било потребно сазнати да ли је Мићко тешко рањен, да ли треба да се плаше од њега, па су послали Мару Ђурову, која је била удата у Цеклин а рођена у Зачиру:

„Она, као у свом роду, може добро Мићка видети и истину нам рећи, а да се нико томе не досети.“

Кад је дошла код Мићка, затекла га је како прави мелем од воска и платна да сам себе превије. Кажу да је Мара, кад га је видела, почела плакати, говорећи:

„Стрико Мићко, јесу ли те ранили?“

Мићко: „Не лажи, море, тим плачем! Знам ја зашто су те Цеклињани послали – да видиш како су ме даровали! Него ти њима кажи: ‘Сломисте му десну руку, али ће левом доћи на мегдан, где му год кажете, даје вам часну реч!’”

Кад је дошла код Цеклињана на скуп, на питање како је Мићко, рекла им је:

„Лоше! Десна му рука сломљена беше, али је рекао да ће вам доћи на мегдан левом руком где га год позовете!“

Било би људи који би рекли да се не боје од леве руке, али се пронео глас да је он био леворук и да му је увек лева рука служила уместо десне.

Тако Мићкова сабља затвори у корице у два наврата двадесет и четири мача с једне, а исто толико и са друге стране, уместо погибија које би се после мегдана рачунале.

Сердар Шкрњо Кусовац имао је сина Ника и кћер Јаницу, млађу од Ника. А и Нико је био млад, није још ишао у бојеве, па је сестра сумњала у јунаштво свог брата. Кад је у последњем рату* кренуо љуботињски батаљон у борбу, као и остали батаљони, свака је мајка молила Бога за сина, а сестра за брата. Сви Бога моле да им се синови врате здрави, а посебно ако су били јединци. Може се веровати да је и Јаница желела да јој се брат жив врати, али се није чуо други благослов од ње, него му, кад је при поласку донела брату воду да се умије, рече:

„Немој ти, брато, да будеш страшљив, да ти се људи не ругају!“

Нико ју погледа и одговори: „Ја сам мислио да бринеш како ћеш без мене ако погинем, а нисам знао да се бојиш да не ваљам!“

Она му рече: „Буди ти, брато, добар, а за погибљу како Бог да!“

Кад се чуло да је Нико рањен у боју под Рогаме, Јаница је била срећна и весела и говорила је: „Сад имам брата јунака!“

Уплакана мајка ју је гледала, а она рече: „Зашто плачеш кад си знала да је зато и отишао – или да убије или да га убију!“

* Српско-турски рат 1877-1878. године, после ког су Србија и Црна Гора, на Берлинском конгресу, добиле независност.

Неда, жена Ђура Мартинова с Медуна, а кћи Стевана Кркелина из Лутова, имала је четири сина. У овом последњем рату и она је са синовима била у војсци док се војевало на Медуна и Фундини. Иако је била стара, није напустила војску.

У једном боју погодише јој два сина – Милија би рањен, а Јован погине. Кад спустише Јована у гроб, браћа заплакаше за њим, а мајка их оштро погледа великим, црним очима и рече:

„Зашто плачете? Зар сте мислили да ће ми се сваки од вас жив и здрав вратити кући? Душе ми, ако још неки не погине, боље да вас нисам ни имала!“

Још је ту говорила, а била је добар говорник и тужбарица – скупљали су се око ње кад нариче, као око неког доброг гуслара. Била је крупна раста, по изгледу груба, више налик мушкоме него женскоме.

Касније су јој жене говориле: „Што учини, Недо, зла ти срећа, те прекори синове да ти што пре погину!?“

Неда: „Кад сам видела да турске лешине прекрише гору, душе ми, знала сам да је у оној гомили мртвих Турака неки погинуо и од руке мога погинулог сина, а то је за мене као да се родио.“

Рече јој друга жена: „Богме си, Недо, без срца, кад синове не жалиш!“

Неда јој оштро одговори: „Ћути, бруко од бруке, да жалим синове кад се царство дели! За када ћу да их штедим? Зар да ми од старости кашљу уз огњиште поред жена!“

Опет јој друга жена рече: „Добро је кад можеш без синова!“

Неда: „Кад сам видела турску погибију на Медуну и Фундини, што нисам мислила да ћу никада видети, сад нека су им прости и они на Косову, а не мари и што су моји погинули! И када би ми сви погинули, са турском погибијом као да би ми се посветили. Па, ено, од оне двојице старијих остала су деца!“

Друга жена: „О, зла ти срећа, кад остаде без онаквих синова!“

Неда: „То и хоћу – да се синови зову и да гину, јер кад не би гинули, звали би се кћери, а не синови. Остао би прекор на њиховом потомству.“

Века Илинчића, онога који није убио Перуту Дрљевића, уби Радован Куко-рога из Роваца, па утече. Ровчани су га ухватили и дали Морачанима да га убију као зликовца. Морачани га не убише, него су га повели код Векове мајке Илинке, којој су донели мрвога Века. Хтели су да га убију и Века освете, ту, пред Илинком. Мислили су да ће ње-ном срцу лакше бити кад гледа да Веков крвник умире. Рекоше јој: „Ево Вековог крвника, овде ћемо да га убијемо!“

Илинка, на брзину, дохвати комад хле-ба и даде Радовану, говорећи:

„Једи, Радоване, па иди кући! Ја кад не гледам Века живого, нећу да гледам ни тебе мрвога!“

Па се окрену Морачанима и рече им: „Немојте да га неко убије!“

Хлеб му је дала на брзину као знак да га не појуре и не убију, јер није обичај да се убија преко соли и хлеба.

Скадарски везир протерао је из скадарског пашалука бега Зотовића, али бег је био од оних јунака који не беже. Одупро се везиру, узео му Спуж и Подгорицу, протерао му је војску из Зете, а везира је одвојио од његове војске и затворио га у Беговићевој кући у Зети. Није требало ништа друго него да се запали кров изнад везира, везир би изгорео, а бег би се осветио свом противнику.

Знајући колику би штету направио браћи Турцима ако би угађао својим прохтевима, свој себичлук одбаци, изабра турску корист, отвори кућу и пусти везира из затвора. Везир отиде жив и здрав, а бег Зотовић сам себе остави без свете, али је силом задржао Зету и био њен господар једанест година.

После једанаест година, везир удари на бегове Зотовића и Алилагића и прог-

на их из Зете и Подгорице. Кад су се њихове војске сукобиле око Подгорице, гонише се од Старога Града и Рибнице до Везирова моста. Везир је са Старога Града гледао како бег Зотовић језди на коњу између борбених линија, улеће међу везиrove војнике, те их бије и сече. Иако је везир жалио своје Турке који су гинули у окршају са бегом, ипак је, занесен његовим јунаштвом, рекао:

„А, машала, што је була родила Турчина. Немојте да га убијете, турске вам вере, него би било боље да га живог ухватите!“

Лепа мисао везирова, добро мисли и лепо говори!

Чевљани нападоше на беглук Љубовића у Херцеговини, пленише стоку и дотераше је преко никшићких беспућа. Бећо Плећевић из Никшића, + четовао је са четрдесет Турака, па кад опази Црногорце, хтеде да их нападне. Ускок, Црногорац, Томо Цуца, који је био с Турцима а Црногорце познавао све по имену, рекао је Турцима ко су они. Кад сазнаде ко су, Бећо се не усуди да их нападне, него затражи да му у помоћ дође још никшићких Турака.

Код Бећа се скупило сто педесет људи, многи међу њима бејаху и невични оружју, али се ни сада нису смели упустити јер су знали какви су Марко Вукотић, његов брат Кејо и њихова чета.

Ипак, Кејо им поможе да ударе. Ево како: Марко је са дружином терао заплешену стоку, а Кејо је са седам другова ишао иза њих и чувао стражу да их Турци изненада не нападну. Чета није сме-

ла свратити на Турунташ да пије воду, него је ишла преко Бијеле горе где нема воде. Марко је с дружином нашао у једној буковој дупљи веома мало воде, колико да наквасе уста. Кад је дошао Кејо, није било ни капи. Тада је Кејо рекао:

„Више се не може трпети!“, па је отишао на воду.

Узалуд су му говорили: „Не тамо, Турци су код воде!“

Кејо је рекао: „Не знам да ли је боље погинути од Турака или црћи од жеђи.“

И одоше међу Турке, али их Турци побише, па онда нападоше Марка. Изненада Турци крену да преотму стоку, али Црногорци, на турско чуђење, не хтедоше да препусте плен, него прихватише борбу. Турци су се поуздали у то што их је било више, тако да је борба потрајала цео дан; и једна и друга страна заноћиле су у пустој гори.

Црногорци су заклали нешто заплешене стоке, те су то испекли за вечеру. Знајући да Турци немају вечере, Црногорци их дозваше: „Турци, дођите да вам дамо меса!“

Турци су их зачуђено упитали: „Да ли се шалите или истину говорите?“

Црногорци: „Не, богме, него дођите да вам дамо да једете колико можете.“

Дадоше им да једу. Лепо су вечерали и преноћили као да су били пријатељи а не крвници. Сутрадан Турци захвале Црногорцима и свако оде својој кући.

Близу Скадра, неки Турчин уби Ћор-Суљовог брата. Убица, знајући какав је Ћор-Суљо јунак, није смео да изађе из куће. Пошто се уверио да га неће ухватити изван куће, Ћор-Суљо је пошао да убицу тражи у његовој кући. Попео се на кућу, развалио кров и све друго што му је сметало, па је гледао убицу свог брата како седи замишљен. Онда је запео пушку, размишљајући у који део тела да га гађа. Мислећи како ће му песму с врха кућа запевати, чинило му се да ће га брат из гроба слушати како му са крвникове куће пева.

Ћор-Суљу се чинило да нема силе која би му покварила задовољство или отела братовог убицу. У том тренутку огласио се петао. Суљов крвник, који је замишљен седео поред ватре, рече петлу:

„Светло ти грло, сине кокошкин, кад се не плашиш Ћор-Суља.“

Ово је чуо Ћор-Суљо, па је питао са
врха куће: „Да ли се много плашиш
Ћор-Суља?“

Он је подигао очи у правцу одакле је
Суљо говорио, па је рекао: „Бојим га
се!“

Суљо: „Не бој се, него ми отвори вра-
та!“

Крвник је отворио, а Суљо му опрости
што му је убио брата!

У боју на Грахову, кад су Турци почели да беже, који год је Црногорац ухватио Турчина, убио га је. Драго Јоков Петровић није убио свог заробљеника, него је ишао пред њим. Било је Црногораца који су се ругали томе како је Драго ишао, јер је заробљеник могао да побегне или да га убије. Али, Драго је толико веровао свом заробљенику да му је чак наредио да га обрије. Томе су се највише ругали. Драгу није допустила душа да квари пријатељство са Турчином, него га је и повео својој кући у Његуше и чувао га три године као брата. После тога га је послао у Румелију. Ова два јунака, који се спријатељише у онаквом окршају, ни касније нису један другог заборавили, него су слали поклоне један другоме – Драго Ибрахиму у Румелију, а Ибрахим Драгу у Црну Гору. Њихови поздрави су престали тек кад су умрли. Проста им душа!

У неком селу недалеко од Скадра уби Турчин Турчина, па се убица затвори у своју кућу да га не убију рођаци погинулога. Једног дана он изађе из куће и, идући путем, запева колико му је грло дало. Рођаци убијеног чекали су га на путу да га убију и да се освете. Кад га видеше да пева, идући путем без страха, зачудо би осветницима те рекоше:

„Може бити да је полудео. Нећемо га убити док не видимо да ли је здрав, јер ћемо се осрамотити ако убијемо лудог човека!“

Кад је онај дошао до њих, опколише га да не може побећи. Рекли су му:

„Стој, не бој се!“

Он је стао без бриге. Ухватили су га и запитали: „Јеси ли здрав или луд?“

Он им одговори: „Здрав сам.“

„Па како смеш да идеш путем певајући, а знаш да си живот дужан и да ћемо те убити?“

Он им одговори: „Знам.“

„Па зашто то радиш, а кажеш да си здрав?“

Он рече: „Имам злу жену због које ми се плаче, па рекох да изађем и запевам мало, да заборавим жену и одахнем душом; па и ако ћу погинути, као што и гинем.“

Они му рекоше: „Зашто си тако полу-део због жене не жалиш ако ћеш умрети?“

„Жао би ми било да умрем кад бих имао пара да дам жени по шеријату што је њено, па да је пустим. А овако, сиромах, немам пара, од вас не смем да изађем, а у затвору да живим не могу. Учинићете добро дело ако ме убијете, своју крв осветите, а мене од жене избавите!“

Они му крв опростише и дадоше му онолико пара колико прописује турски закон и рекоше му: „Иди кући, истерај је, па се не плаши ни од нас, а ни од ње!“

Због неке свађе, Шпадијер убије Кустудију. Брату убијеног никако није полазило за руком да убије крвника и освети брата. У једном црногорском боју против Турака, Шпадијер би рањен, а Црногорци, пред турском навалом, нису успели да га извуку. Уто је наишао брат убијеног Кустидије. Шпадијер му рече, док је лежао рањен: „Удри сад, Кустудија, доста си се намучио тражећи ме да ме убијеш и брата осветиш. Сада ти је запало што си желео!“

Кустудија се окрену ка свом крвнику и одговори: „Баш ме је данас запало да не дам да твоју главу Турци секу пре моје.“

Диже га је на раме и изнесе испред Турака, а кад стиже изван бојишта, даде га једном његовом рођаку. Онда рече Шпадијеру: „Ајде, лечи се, па кад оздравиш, убићу те за брата!“ Тако је и било: пошто је оздравио, убио га је.

Ђуро Прелов, Бајица, с неколико људи четовао је против Пламенаца, да их побију и освете неке своје рођаке које су Пламенци побили. Пошто им се није дало да убију неке од најбољих, би предложено да убију њихове синове, али Ђуро не даде, говорећи:

„Хоћу да убијем онога који је моје убио, јер ако буде другачије, звало би се срамота, а не освета. Ко убије, нека буде убијен, јер тако се јунаци свете; а и лепше је пред Богом никад се не осветити, него овакве младиће побити!“

И, тако, Бајице оставише синове својих крвника и одоше кући, овог пута без освете. Како су се после мирили не знам, али знам да је после тога Ђуро Прелов рекао Саву Пламенцу:

„Дођи, синовче, да пијеш ракије, пошто те нисам заклао онда када ти нисам могао наћи оца да га убијем!“

Јошо Станојев из Фундине и Медо Селманов Ћечевих из Подгорице били су побратими још од младости. Народ је лепо говорио о њима. Причало се да нема двојице лепших у царевом граду. За Меда су говорили да је лепотом достојан Јошу за побратима и да би се он радије одрекао јунаштва само да би био лепши за видети. Ја овде нећу набрајати народне приче, него ћу само испричати шта се једном догодило.

Јошо дође у Подгорицу неким својим послом мислећи да Турци неће сазнати за његов долазак. Али, Турци су га видели, скупили се и опколили га. Јошо, кад виде да ће погинути, скочи иза једног зида одакле је намеравао да побије неколико Турака пре него што погине. Кад га већ не погодише из прве, Турцима је јасно било да га неће убити без своје погибије, па су нашли законе иза својих кућа и радњи, како их не би мог-

ла убити Јошова пушка. Јошо је тада видео да ће погинути не убивши никог од Турка, јер Турци нису појурели да га убију ризикујући и сами да погину, него су почели да се заклањају. Знао је да ће се Турци на своје куће и авлијске ограде испињати, па да ће га одозго убити. Јошу је сад његова смрт без турске погибије била на срамоту, јер би говорили:

„Погинуо је Јошо Стојанов насред Подгорице, а да није просуо ни кап турске крви! Томе се нико није надао!“

Јошо је узалуд довикивао: „Срамота вам је, Турци, да се повлачите иза ћошкова од кућа и булама испод прозора!“

Турци су му одговорили: „Доћи ћемо ми, али не по твојој вољи, него како ми хоћемо, по нашој вољи!“

Тако би се и догодило да међу Турке не дотрча Медо Ђечевић, као разјарен лав, вичући Јошу:

„Удри, побратиме, зар ти да се срамотиш, а подгорички Турци да се хвале како су ти нашли пушку без испаленог метка и неокрвављен нож!“

Ускочио је код Јоша, говорећи:

„Е, сад да видимо да ли је била родила Турчина који сме да изађе на мегдан и покаже своје јунаштво!“

Турци, љути на Меда, хтели су да их обојицу побију. Кад Медови братственици видеше да ће им Медо погинути, ускочи њих тридесет и окруже Меда и Јоша. Знајући да све то не може проћи без велике погибије, Турци допусте Ћечевићима да отпрате Јоша кући. И, тако, Турци изгубише плен који им сам беше у шаке дошао.

У подгоричком пазару, неком Црногорцу из села Комана пушка случајно опали и погоди петорицу Турака, једнога кроз другог. Од погођених Турака двојица падоше мртви, а тројица су била рањена. Она двојица погинулих били су Јусуф Вранић и барјактар Драгуша. Турци су хтели да убију Црногорца, али је Јакуп Вранић, брат убијеног Јусуфа, ухватио убицу и рекао:

„Ко је Турчин нека не дира Црногорца, јер ја данас за њега гинем и ја му опраштам што ми је нехотице убио брата. Тако тражим да му и ви опростите ненамеран злочин. Знајте, ја за њега гинем, а и неки од вас ће од моје пушке погинути, јер сматрам да је дужност бранити невинога, а ви знате да је невин. Не могу допустити да се мој брат свети преко невиног и да се мртав огреши и осрамоти!“

Озлојеђени Турци дигну оружје на Јакупа и Црногорца да их убију, али је један део добродушних Турака прискочио у помоћ њима двојици, узео их између себе и тако их одбранише од погибије. Црногорца су повели код официра Али-спахије Лекића, који га живог и здравог испрати кући, а Јакупу Врањићу честиташе Срби и добри Турци.

И због мале ствари, људи са задовољством причају како јунак не прима туђу част. У једном боју, у коме су се заједно борили Кучи и Пипери, кучка пушка убије неког Турчина. Војници повикаше:

„Не било урока, уби га Иво Јоков, вазда му пуцала!“

Иво рече: „Није овога убио Иво Јоков, богами, него Перован Лацов и њему честитајте пушку, а мени ћете због другог, ако га убијем!“

Због овога су о Иву лепше говорили него да је убио десет Турака.

Тако се у народу памти и Мињо Хацијин који није пристајао да је најбољи јунак, као што су му говорили. Пошто се завршио један бој између Куча и Пипера с Турцима, причало се као и обично:

„Ко је у данашњем боју био најбољи?“

Сви рекоше: „Најбољи је био Мињо Хацијин, Пипер!“

Кад је чуо шта говоре, стао је међу војнике и рекао: „Нисам ја био најбољи данас!“

Питали су га: „А ко је, Мињо?“

„Један Куч био је бољи од мене!“

Питали су га: „Који је то Куч?“

Мињо: „Не знам ја, али му је о појасу висила дуванска кеса од зелене свите!“

Дружина: „Ти га познајеш, он ти је пријатељ, па хоћеш да му подигнеш јунаштво, а за себе се не бојиш пошто знаш да си најбољи!“

Мињо: „Не знам ко је, али знам да је бољи од мене. А то што кажете да му да-

јем јунаштво, богами, цео сам се дан мучио да му га одузнем и себи да га дам, али он није дао. Ја одем два корака испред њега како бих био бољи, а он, опет, преда мном четири корака! Овако је било цео дан док је бој трајао. Он је увек био ближе Турцима него ја!“

Војници: „Нека ти је светао образ, Мињо, јунак си и јуначки говориш!“

Мињо: „Нема ту јунаштва, него је истина! Кад нисам могао да му га узмем док се мегдан делио, нећу ни сад да ми га дајете!“

Пиперски војници га нападоше:

„Зашто си дао, Мињо, част Кучима, а могао си да је донесеш у Пипере?“

Муњо: „Ђути, несрећо! Ја бих на такав начин донео срамоту у Пипере, а не част! За сваког човека је боље да се у средњем или задњем реду бије, него да се у првом поузда у оружје другог. Тако сам и ја, уздајући се у себе и своје оружје, тражио част, а не да ми част дâ Куч његовим оружјем!“

Касније, када се тражило који је то Куч био пред Мињом, сазнало се да је то био Вецо Мушков Лаковић с Медуна.

Кад је погинуо делибаша са војском на Морачи, преживели Турци из његове војске који су побегли и вратили се кући, чули су да је погинуо и Мркоје, сердар из Пјешиваца, који је дошао да помогне Морачанима. Чувши да су таквога српског јунака убили, Турци су се развеселили као да су добили битку. Одмах су пожурили да то кажу старешини Осману Мушовићу, капетану никшићкога града, да добију од њега награду и да приме честитке. Но Осман капетан, кад је чуо за Мркојеву погибију, рече:

„Није ваљда погинуо сердар Мркоје, не дао Бог.“

Онда Турци рекоше: „Јесте, Богу хвала. Сад смо весели као да нисмо онолико браће оставили на Морачи!“

Капетан Осман: „Жали Боже за изгубљеним онаквим човеком и комшијом!“

Турци: „Изгубили смо крвника, браћу смо осветили!“

Капетан: „Истина, био је турски крвник, али је био светлога образа и себи и нама. Од онаквог комшије могло је Турцима бити штете, али никако срамоте, што је још горе. Сутра кад дође време да се миримо, коме ћете да пошаљете грађане да вам дође на састанак? С киме ћете се мирити и народне послове свршавати? Све ће вам бити танко и мршава без сердара Мркоја. Тако и рат кад буде, онаквима рат треба прво објавити, са онаквим је драго и ратовати и мирити се.“

Турцима је најпре било тешко што капетан жали сердара, али пошто је капетан изговорио ове речи и ожалио сердара Мркоја, рекоше:

„Ти, капетане, говориш што теби пристаје – добар доброга жали; али ми други не можемо тако, него кад кукамо ми Турци, Богу хвала, кукају и Пјешивци!“

Тако је остао сваки при своме: капетан није могао да ражалости Турке, а они још мање капетана да развеселе погибијом сердара Мркоја!

Остала је изрека: побише се као Кучи и Клименти! Ево због чега се бију ова два племена. У лето са стоком издижу на своје планине једни према другима. Сваког лета се састају да виде да ли се неко зло догодило и да помире племена. Главари су увек мирили обе стране, а кад нису могли да помире, онда су и сами чинили зла и били се, колико је ко могао.

Са намером да једном приликом учине исто, Кучи и Клименти састаше се у Јарчици, где су се и иначе често састајали. На сваком састанку обе стране увек су се надале сукобу и на то увек биле спремне, јер ће битку тешко добити она страна која је не започне. Истина, нико ту ништа не би добио, јер на обема странама мора неко да погине, али на којој страни више људи погине, та је изгубила, па макар имала једнога више погинулог.

Али, тог дана није било прилике за бој, јер су се Кучи и Клименти састали, измешали и, по обичају, почели да гађају у мету, а главари који пресуђују седели су у једној долиници, где су могли засести прекрштених ногу по турски, као око трпезе. Главари су расправљали о ономе што је требало, а војници су гађали у мету, такмичећи се ко ће боље да погоди.

Уто се посвађају један Куч и један Климента и дохвате се оружја. Због те ситнице развоје се Кучи и Клименти, свако на своју страну, и упере пушке једни на друге. Главари, који су седели, кад су видели шта се догодило, устадоше и свако оде код својих. Једино нису устали Вукић Попов, Куч, и Прел Ђелош, Климента, него су остали мирно да седе између Куча и Климената који су, запетих пушака, само чекали да још њих двојица устану, па да крену да пуцају. Али њих двојица не хтедоше се дићи, него наставише да седе као да се ништа око њих не догађа, и још пре-

кореше главаре који су устали са својих места:

„О, ви сте дошли да мирите и судите злочинцима, а сад сте пошли да и ви зло чините!“

Главари се постидеше и вратише се на своја места да наставе са радом, а војници, као покисли, невољно ставише пушке на рамена, и више нису ни у мету гађали. Хтели су војници да се прича о њиховом крвавом састанку, али им Вукић и Прел осујетише намеру.

Петар Зоговић, Куч, Криводровљанин, отишао је у Пећку нахију због сиромаштва као што су многи из Куча тамо одлазили да траже храну. Неки су гинули од Турака, а од неких су гинули Турци.

Али, пустимо друге, него да видимо шта је било с Петром кад смо га оставили у Пећкој нахији. Тамо је хтео да презими, па кад дође пролеће и озелене гора и долина да се врати кући. Но, Петар погибе, а ево и како:

Дошла су у Дечане два бега Соколовића из Скадра, а са њима и тридесет Скадрана. Ти Скадрани су дошли да опљачкају манастир, па ако не би имали доста плена, ишли би да пљачкају од хришћанског народа. Турци су тражили да им калуђер мирно преда сав новац. Калуђер није хтео, па га Турци свезаше. Пошто калуђер ни тада не хтеде Турцима да преда новац, они га ставише на муке.

Пронесе се вест кроз Стару Србију да су Скадрани у Дечанима. Српски народ није имао кад да жали калуђера и црквени новац, јер су очекивали Турке у својим местима. Али, Петар није хтео да чека Турке, него оде у Дечане. Затекао је бегове у манастирском конаку како претресају ковчеге и остале ствари, а калуђера свезана међу њима.

Да ли је Петар рекао нешто Турцима или калуђеру када га је видео свезаног, не зна се, али се зна да је убио оба бега из две мале пушке.

Кад бегови погибоше, Турци побегоше из манастира. Петар напуни мале пушке, па великима удари на Турке. Турци побегоше из манастирског дворишта. Не прича се о томе да ли је Петар убио још којег Турчина - тек Турчин који је последњи утекао из порте убио је Петра. Петар је пао мртав, а они Турци који нису погинули, побегоше главом без обзира. И остаде прича да Турци ништа црквено не оштетише, осим игуманове браде. Петар је сахрањен у цркви, где су му и данас кости.

Калуђери су касније пребацивали Петру што је као луд јуришао на Турке, а могао је да их побије и жив остане.

Бој Петров са беговима опевао је наш народ уз гусле, а арбанашки у причама!

На другом месту сам испричао како се саплеменици из Старе Србије, Црне Горе и Брда својатају и један другог траже. Свако се својим хвали, не гледајући што су им вере раздвојене. Браћа из Старе Србије која су променила веру боље пазе нас у Брдима и Црној Гори, него што ми пазимо њих. Пре би они ризиковали да ураде нешто за нас, него ми за њих. Они се, чак, и препиру доказујући чија су браћа боља.

Ево једног примера како се својта пази:

Неки Турчин у Старој Србији убио је Куча, па је у друштву причао како га је убио. На то га је Мурат-ага Галић, пореклом Куч, упита:

„А, Бога ти, пре него што га уби, да ли ти тај Куч нешто рече?“

Турчин је хладно одговорио: „Рече ми само једно!“

Мурат-ага: „А шта ти то рече?“

Турчин: „Немој ме убити, ја сам Куч и имам браће Куча који ће ме осветити!“

Мурат-ага: „Па, није те слагао, ја сам му брат!“, па му из кубуре опали посред груди.

Турчин паде мртав, а Мурат-ага побеже у планину, и много је страдао од турског суда. Али, он се, докле је год био жив, поносио тиме што је осветио Куча коме ни име није знао, само је знао да је Куч! Мурат-ага је касније био командант у Беранама и Бијелом Пољу. Доскора је живео.

Тако су се цела племена могла свађати око родбине, као што се берушко племе, које живи у Ђаковици, Призрену и Пећи, препирало око Куча, гашко око Бјелопавлића, кастринићко око Васојевића.

Гласовити јунак Малић-бег није једини убијен из освете за Уроша, пошто васојевићки момци убише још тројицу...

Кад Илија (Или-Куч) оста без Уроша, прекиде са четовањима и злом које су Турцима заједно чинили. После овога дошао је Илија код мене, јер сам се и ја био склонио од Турака; били смо заједно тринаест година. Упознао сам га из близине и уверио се да се народу само чинило да није трпео болове док су га Турци у Призрену мучили. Ваистину, ако је икада било човека који је могао истрпети бол, био је то он. Не кажем да га није болело, али он је много могао истрпети и себе приморати да се понаша као да га не боли! Сваки му нокат на прстима беше кржљав, све од борових клинаца које су му Турци забијали испод њих и потом горели; ноге му неједнаке дужине и сломљене; кости ломљене пушкама, са рупама и чворо-

вима на лоше сраслим местима; трбух препун ожиљака; ни вилице му не беху здраве. Када би му се десило да се премори или попије вина мало више, многи ожиљци од рана зацрвенели би се од крви, али све то није умањивало његову жељу за бојевима, баш као да беше млад и здрав!

Када сам га питао које су му муке у турском ропству биле грозније од других, рече ми:

„Врела јаја под пазухом. Од тога сам ослабио толико да ми је и сада мука. Чињаше ми се да Турци виде колико ме то боли, но ја не бих јаукнуо, само бих се мало прокашљао, као да грло прочистим. Али, часнога ми крста, све то радо бих заборавио, да се тога више никада не сетим.“

Иначе, Илија не могаше ни сам себе трпети када га ухвати зловоља. Па и сан ружан када је снио, ујутру ми га је препричавао тресући се од узбуђења:

„Ноћас ме, у сну, један удари по глави, а ја на то ништа.“

Ја бих му рекао да је то само сан, а он би, по обичају, само кроз зубе процедио:

„Не, часнога ми крста, но и на јави да ме је ударио, таман би тако било.“

Иза тога, по неколико дана био би невесео.

Вучина Хачин Вујошевић из Куча, из села Момча, четовао је против Турака као и други Кучи. Турке је убијао и пленио колико је могао. Једном га Турци ранише, сломише му ногу, па га ухватише и рањеног одведоше у Гусиње, Ђуљ-бегу Шабановићу, који је ту био турски судија. Кад је видео Вучину, рече му: „Хоћеш ли се потурчити, па да ти опростим сва зла која си учинио Турцима, да те не убијем, него да те излечим и здравога кући вратим?“

Ђуљ-бег је видео да се Вучина не обазире на његове речи, а ни на муке које су му припремали, већ им говори: „Није моје спасење у турској вери, него у турској сабљи и хришћанској вери.“

Ђуљ-бег му рече: „Аферим, каурине! Алал ти вера!“

Лечио га је с највећом пажњом, а при поласку дао му је коња и послао га кући здравога.

У једном боју између Бјелопавлића и спушких Турака, на Малој Главици, био је рањен Хајдар Цукић, Турчин из Спужа. Говорило се да га је ранио Стано Ружин – бјелопавлићки јунак, који је и друге Турке секао, па му и због тога и после смрти име живи међу српским и турским народом.

Иако је војска говорила Хајдару да га је ранио Стано, мада је много пушака пуцало, као што обично и бива у боју, не може се знати да ли је то било тачно. Само се зна да је Стано отишао да га види и да му, по обичају, честита рану речима: „Срећне ти ране.“

То је било овако:

Пошто се бој завршио, и Турци и Бјелопавлићи пошли су сваки својој кући. Кад је Стано чуо да му је пријатељ Хајдар рањен, иако уморан од боја пребаци једног овна преко рамена и оде у Спуж. Прошао је између турских кућа и стра-

жа, дошао у град и закуцао на Хајдарова врата. Кад су се врата отворила, назвао је добро вече.

Хајдар није имао кад да му одговори: „Добра ти срећа!“, као што обично људи одговарају, него је, лежећи, рекао:

„Што си дошао, Стано луди, за име Бога!“

Стано је одговорио: „Дошао сам да ти ране честитам и да видим хоћеш ли од њих умрети. Кад се већ говори да сам те ја ранио, хоћу да те видим и мог овна одерем да ти његовом кожом обложим ране.“

Хајдар му рече: „Е, луди Стано, зар не знаш да ћеш ми ране отровати и част укаљати ако те Турци у Спужу пресретну и убију, чиме би унизио и моју част и част свакога мог! А то што си ме данас ранио, нека ти буде просто и пред Богом и пред људима. Ако ме убијеш тиме што ћеш данас погинути, то нека ти не буде просто, него проклето и пред Богом и пред људима, и нека ти проклет буде пријатељски хлеб који смо заједно јели! Ти знаш, Стано, колико си зла

Турцима нанео. Тебе би Турци радије убили него двадесет других Брђана, а сада си донео главу да ти је лако узму и пободу на спушки град, као што су жељни то да виде!“

Стано: „Не бој се, Турчине! Није мене лако ухватити. Ако ми препрече пут којим сам дошао, скочићу у реку Зету, препливаћу је и побећи ћу.“

Све то Стана није ништа омело, те закла овна, одра му кожу и обложи Хајдарове ране, па рече:

„Збогом Хајдаре и нека ти је опроштено! И ти мени опрости ако ме Турци ноћас убију. Ако ме не убију а ти оздравиш, онда ћемо се видети. А сад, збогом!“

И Стано изађе из куће држећи пушку запету, ноћу прође кроз варош и турски народ, да га не виде. Како је прошао – то само он зна, а да се кући вратио здрав, то знају и други.

Војвода Новак Бегов Бјелопавлић, из села Виша, имао је злу снаху, жену свога сина. Ова је жена је била лоша према свима, па и према војводи, свом свекру. Његови сељани чудили су се и питали га како, као војвода, може трпети такво зло у својој кући, он – војвода – који би требало да и друге племенске куће одбрани од таквога зла, а не само себе и своју! И његова жена, стара војводиница, говорила му је:

„Како ћеш ти, као војвода, да чиниш добро у племену и да од зла браниш оволики народ који се нада добру од тебе, кад не можеш сам себи да помогнеш у својој кући од своје несрећне снахе!?“

Једном приликом, онима који су га корили због снахиног неваљалства, војвода рече да су грешне незналице јер злом хоће да се реше зла, не базирујући се на Бога и Његов закон.

„Мислите ли да би требало да будем према мојој снахи као што је она према мени и да њене поступке примењујем, уместо онога што је Богу мило и због чега ме народ слуша. Снаху треба да жалим, јер јој не могу помоћи због њеног зла, којим више зла наноси себи него другима! Због тога жалим што не могу учинити да она мање саму себе својим злом мучи, јер јој не да мира. А, то што друге мучи, то сви могу да поднесу жалећи се и презирући је!“

Овим је речима војвода учинио да свако буде мање увређен због неваљалства његове снахе, да већина има сажаљење према њој, не због себе већ због ње саме, јер се лоше односи према другима!

‘

Испричао сам раније како су подгорички Турци мудро и без освете прелазили преко неких несрећних догађаја на пазару. Дешавало се, на пример, да некоме случајно опали пушка међу народом, па убије онолико људи колико може олово да пробације. То, да по неколико људи рани једна пушка, често се догађало на подгоричком пазару.

Али, никад се није нашао подгорички Турчин који би светио брата, сина или неког другог рођака, тако што би убио онога који му је рођака нехотице убио или ранио. Свакоме је својта опраштала, а неко ко је могао да говори пре него што је умро, сам је давао опроштај.

Како је ко опраштао, речено је раније, а сада хоћу да испричам о једноме који није умео да претрпи и опрости, него се осветио и сам себи „зарадио“ поругу међу подгоричким Турцима.

То је било овако:

Два Турчина из Подгорице, Крњић и Ромадановић, и двојица калајџија (занатлија који калајише посуђе) кренуше у Скадар, а негде успут омаче се пушка једног калајџије и погоди Ромадановића. Крњић свеза калајџију који нехотице уби Ромадановића, верујући да ће Ромадановићева браћа лакше опростити калајџији кад га виде свезаног, као што су други Подгоричани сваком таквом опростили.

Али, Ромадановићи нису одржали подгорички обичај, него су убили калајџију и осветили брата. Подгорички Турци нису по закону могли да их окриве због освете, али су им грдно замерили због такве освете и назвали их „Поганчевићи“. То је име остало њиховом потомству, па се и сад тако зову. Подгорички Турци и сад један другоме умеју да кажу: „Где си то купио?“

„У трговини Поганчевића!“

Од овакве речи то се братство стиди. У то може да верује само онај који зна колико се Вранићи и Лекићи поносе

оним како су њихови стари опраштали такве губитке, говорећи:

„Ако су наши стари браћу губили, они се нису осрамотили због освете, него су образ сачували; а ови Ромадановићи изгубили су обоје!“

Стари су овакве примере остављали својим потомцима, једнима да се поносе и диче држањем својих предака, другима да их се стиде и проклињу. У сваком случају, предачко владање служило је као пример обичном народу којим не управља ни власт ни владар. Тим је примерима народ био храбрен да награди оно што је честито, а да буде против оног што није. Поједини људи су својим поступцима и речима оплемењивали народну душу, тако да су доброчинства увек била хваљена у народу, док је обичан народ протеривао неваљалства више него што су их прогонили власт и владар. Јер народ не прогони за плату или због неке себичности и истицања, но се ту улаже сопствено име уз ризик да га други назову злим или добрим. Народ прати речи неких људи и не

гледа да ли су те речи мале, него гледа колико су те речи блиске истини и каквим су духом прожете. Из тих речи људи извлаче поуке за своје понашање, да буду ближе добру, а што даље од зла.

Питао књаз Шута: „Шуто, јеси ли бољи ти или Божиња Радованов?“

Шуто: „Бољи је Божиња, господару.“

Књаз: „А јеси ли бољи ти или Саво Перованов?“

Шуто: „Саво је бољи, господару.“

Књаз: „А јеси ли бољи ти или Мацо Лазарев?“

Шуто: „Шта кажеш, господару!? Бољи сам ја него стотина онаких какав је Мацо.“

Књаз: „Ти си, Шуто, био добар док беше млад.“

Шуто: „Нисам, душе ми, него су други Кучи били бољи од мене!“

Књаз: „А који, Шуто?“

Шуто: „Поп Ђоко Милачић и Хасо Марашев Улић. Кад год сам се с њима састао, болан сам се од њих раздвојио.“

Књаз: „А зашто, Шуто?“

Шуто: „Зато што сам се све више уверавао да су бољи од мене! Уверавао сам

себе да су наука и књига помогле попу
Ђоки да буде бољи, а да није учио, може
бити да не би био бољи од мене. Али за
Аса Марашева, који није учио баш као
ни ја, видео сам да му није ништа по-
могло, него је самим рођењем био бољи
од мене.“

На једној седељци разговарају Медуњани какав је ко и ко је бољи од кога. Тада рече Томо Петров:

„Рад бих био да сам бољи и лепши од свих људи што сам досад видео, осим од Божине Стојанова. Од њега не бих, него да будем таман као он.“

Једни му рекоше:

„Ти си, Томо, и лепши и бољи од Божине.“

Томо рече:

„Не, богме, бољи је Божица. Он је Безијовац, од слабијега братства. Да је Поповић, као ја, онда би ти видео ко је бољи, ја или Божица!“

Ђака, жена војводе Чубра с Медуна, носила је бурило воде са Кофе. У селу, на крају улице, срела је Ђура Мартинова. По обичају тога времена, жене су мушке рођаке свог мужа звале „девере“ или „брале“, а ако је старији човек, онда су га звале „стрико“.

Кад је Ђака рекла: „Добро јутро!“, не знам да ли је рекла „брале“ или „стрико Ђуро“, он јој рече:

„Добра ти срећа!“

Ђака: „Шта то једеш?“

Ђуро: „Један печени клас кукурузни.“

Ђака: „Па зашто га кријеш од мене испод огртача?“

Ђуро: „Жао ми је да ме гледаш како идући једем.“

Ђака: „А ја сам мислила да ти је жао да ми даш, па га због тога кријеш.“

Ђуро: „Није, душе ми, него ћу ти дати ако хоћеш.“

Одломио је део класа и дао јој, па рече: „Хајде да седнемо док позобљемо ова зрна, а хоћу и да те нешто питам, али да ми право кажеш. Била си удата на Стијени Пиперској, за коју се каже да има најбоље људе у нашој земљи. Сада си удата у Поповиће и нама говоре да смо и ми добри. Пошто ти знаш и нас и њих, хоћу да ми право кажеш: ко је бољи, ми Поповићи или Божовићи?“

Рече му Ђака: „Ђуро, биће ти жао ако ти право кажем.“

Ђуро: „Неће, душе ми. Па и ако ми буде жао, не мари за то. Онај ко не може да поднесе кад му се истина каже, тај нека цркне, а ти мени реци, образа ти!“

Ђака: „Хоћу, образа ми, то ми је најлакше да ти кажем! Ви сте, Поповићи, и бољи и гори од Божовића.“

Ђуро: „Ма, како може бити да смо ми и бољи и гори!?“

Ђака: „Ево овако: код вас има и добрих да их можеш поред цара ставити и да ти не буде жао што си их ту поставио, али има и оних да их поставиш поред најгорег Циганина и да те не за-

боли душа што му ниси дао место које је достојно њега. Код Божовића нема, као код вас, људи који би могли ни код цара ни код Циганина, него се они држе заједно да не знаш који је од кога бољи. Они ни на кога не личе, него само на себе! Ево, зато сте ви и бољи и гори.“

Крко Касомов Рашовић, из Фундине, био је народни лекар, ишао је кроз народ и лечио.

Једном, кад је ишао преко села Вуксанлекића у Хотима, тражио је женама воде и оне су му дале. Пошто се напио, рече им:

„Ова вода вам је топла.“

Жене, подсмевајући му се, рекоше:

„Ако тражиш хладну воду и вруће олово иди у Фундину, тамо ћеш наћи обоје. Код нас тога нема.“

Он се правио као да и не зна где је Фундина, јер не би добро прошао да се сазнало одакле је, па је прешао на другу тему и рекао женама:

„Где су вам људи?“

Жене му рекоше:

„Ето их на Медуну у Поповићима, ако питаш за људе (јунаке) (на арбаншком језику, за сваку мушку одраслу чељад каже се ‘трима’, тј. јунаци). А, ако питаш

за неку нашу мушку децу, отишли су да ору да би могли и себе и нас хлебом да хране.“

Он је, видећи на коју страну жене наводе разговор, рекао:

„Ја сам једном ишао преко Медуна и питао сам жене Поповића: ‘Где су вам људи?’ А оне рекоше: ‘Ето их у Вуксанлекићима!’ А ви кажете да су у Поповићима! Ја не знам коме да верујем!“

Жене су тада рекле:

„Нама веруј, ми ти говоримо истину. Јер, то и други знају и говоре, а не ми саме. Ми бисмо волеле да су Вуксанлекићи најбољи јер су наши, али не можемо да лажемо!“

На једном месту забележио сам грозно убиство Милоша Мићина Поповића, кога су његови кумови, Мишо Пешов и Шћепан Пешов, Ивановићи, убили у његовој кући за трпезом. Њега су светили Поповићи и десетак људи из ова два братства изгинуло је због тога. Али, нисам поменуо једну „недовршену“ освету о којој народ говори с неком побожношћу.

Наиме, Јован и Лука, браћа убијеног Милоша, хтели су да убију Миша, Милошевог убицу. Кад су му дошли на врата, видели су га како седи поред ватре. Још са прага уперили су пушке у њега, али пушке не опалише, него само барут запршта.

Кад је видео пушке уперене у своје груди, Мишо се не уклони, него их мирно погледа и рече:

„Лука, напуни пушку поново и удари. Дужан сам ти крв, време ми је да по-

гинем и да ти платим! Нећу ни да клецнем испред пушке, него ти удри без бриге!“

Кад је то чуо и видео, Лука му рече:
„Да ти је Божја вера, умирисмо се због тих речи. Моја пушка више неће пуцати у тебе, па ти Богу одговарај што си заклао мога брата, а твога кума!“

Ово се Луки и Јовану много цени међу народом, јер кад њихов крвник Мишо није хтео да се брани, нису хтели ни они њега да убију онако као свезаног, него су му још и опростили брата да га више никад за крв не траже.

У народу није заборављено ничије ни зло ни добро, него је свако, онако како је радио, оставио свој траг после себе. Ни мале мане нису заборављене.

Два морачка јунака, Милисав Мишњић и Веко Илинчић, нису могли да се договоре који је од њих двојице бољи јунак и чија су јунаштва већа, па потегоше да се бију и тако „провере“ ко је бољи. Кад је дошло до ударца, Веко рече:

„Овим двобојем насладићемо колашинске Турке, а њима смо обојица много зла нанели.“

Милисав одговори:

„И мене нешто гризе кад замахнем ножем на тебе као на неког Турчина, али не могу да трпим што не признајеш да сам бољи од тебе, да сам Турцима више зла нанео него ти, и да сам више њихових живота одузео и више глава посекао.“

Онда Веко рече:

„Хајде да не бројимо ко је до сад био бољи, него да нападнемо Турке. Па, који буде бољи од сад, нека буде да је тај био бољи и до сада. Али, нећемо као до

сад да их убијамо и сечемо, него који први од нас ухвати Турчина живог и доведе га без ране у морачко племе, тај нека буде бољи!“

Милисав пристаде на то и захвали Веку говорећи:

„Хвала, Веко, брате, што ме избави од напасти која беше овладала мноме, те не могах ножем ударити на тебе, а нисам могао отрпети ни да си бољи од мене. Сад ми је лако да окушам срећу на крвника, па и ако останем и ако погинем, бар неће браћа бацати на мене проклетство и прекор због тога што се с тобом побих и што учинисмо по вољи Турцима.“

Пољубили су се и опростили, па су отишли у четовање, један с једне, а други с друге стране Колашина.

Веко, тако, дође на крај ливаде где беху Турчин и була. Турчин је побо колац напред ливаде и на њега окачио велику пушку, како би могао до ње брзо доћи ако би се непријатељ однекуд појавио. Нож и малу пушку није оставио, него их је опасао и почео да коси ливаду. Була

је чувала стражу, да га упозори ако би дошао непријатељ, а наложила је и ватру како би могла мужу да спреми ручак.

Уто искочи зец испред Турчина, а овај дохвати пушку с коца, уби зеца и одраму кожу, па га даде жени да га скува за ручак. Кад је дошло време, була рече: „Ручак је готов.“, а Турчин остави косу и седе да руча. Откинуо је плећку од зеца, месо је појео, а кост је почео да загледа, па се штрецнуо и рече:

„Хо, хо!“

Пита га була: „Шта је?“

Рече јој: „Ево, каури су ме живог и без ране ухватили.“

Жена: „Нису, не дао Бог, неће то бити истина!“

Турчин: „Хоће, турске ми вере, видећеш убрзо!“

Он је после отишао да коси. Веко је повикао с краја ливаде: „Чекај, Турчине!“

Турчин је бацио косу, али није пуцао на Века из мале пушке као што је могао, него је потрчао по већу пушку. Веко га ухвати пре него што је дошао до пушке,

обори га и узео му нож и пушку који су му били за појасом.

Имао је Веко неке људе које је наместио за случај да дођу други Турци, али Турака не би па овога поведоше у Морачу. У Морачи се племе скупило да види Турчина и честита Веку. Дошао је и Милисав, али он није успео и није довео ниједног Турчина, пристаде да честита Веку што је бољи од њега.

Касније, он је Веку вазда давао првенство, али Веко није хтео га прими, нити је хтео да каже да је бољи од Милисава, говорећи:

„Он је у инату бољи, у чему смо се пре надметали, али инат нема душу.“

Они су оба једнаки били и доста су јуначког спомена оставили у народу. Није то било зверско јунаштво, него питомо, пуно побожности и великодушности, чак и према Турцима и другим непријатељима.

Веко је, на пример, у својој кући петнаест дана гостио ухваћеног Турчина, а онда га је здравог пустио и с оружјем послао кући.

Ова два морачка, а могу да кажем и српска јунака, још су на неким местима показали великодушност према својим непријатељима, које народ није заборавио, него и даље о њима прича. И ја сам понешто поменуо о великодушности ова два Србина. Народ им замера ово што сам сад о њима забележио, јер такви јунаци не би требало да се препиру ко је бољи. Они треба да чине добра, а не да говоре о томе. На народу је да о њему говори и процењује, а онај који је нешто урадио, не сме свој рад да увеличава причом, јер ће га тиме само покварити. Онај који сведочи сам о себи речима да је бољи од другог, био би као циркусант у очима народа. О таквој се у народу говорило: „Болује му мозак, не вреди му доводити лекара.“

У оваквом болеснику који себе уздиже људи траже забаву, да им лакше прође време с његовим болесним будалаштинама. Око њега се окупи пола села, као у белу недељу кад се иде у машкаре (весела поворка маскираних лица која се одржава у време поклада).

У Кучима је био неки Мирко Марков с Убала, па би се окупили Убљани око њега да им прича чуда о својој величини. Па га понеко вешто запита:

„Ма, стрико Мирко, све нам лепо причаш, зато се и скупљамо за празнике око тебе да нам причаш, као што ти умеш! Али, за једно нам ниси испричао, онако као што само ти умеш: који је Куч био најбољи у твоје време?“

Он, као с неке висине, прочисти грло и каже: „Ех, дете, било је много добрих Куча у моје време, али говорило се за мене и Пунишу Радосавова с Медуна да смо...“, али није изговорио „најбољи“, већ је мудро остављао да се само каже оно што он није довршио!

Други га пита: „Добро, стрико Мирко, већ смо видели за старе, доста си нам рекао, али да ли знаш чији су синови најбољи у Кучима данас?“

Мирко: „А, богме, дете, говоркају да су нека моја деца...“

Није хтео да каже како „говоре“ да су његови синови најбољи, него само рече како „говоркају“.

Оволико сам поменуо ради примера, а нећу више да причам о његовој болести, о којој и после његове смрти народ прича, о њему и неким другима хвалисавцима, који служе народу за спрдњу и прекор. А многима се и за малу самохвалу каже:

„Овај је болестан од Миркове болести; почео је да се хвали као он!“

Тако се спомиње у народу још неки Мирков друг, али то су мали хвалисавци. Са таквим хвалисањем и најбољи јунаци могу себи наудити толико да им народ ману нађе, као што је било са Веком Илинчићем и Милисавом Мишњићем. Такви су претрпели укор и кајали се што су учинили да сами себе понизе и да се од њих чује да говоре: „Бољи сам ја“. Онај који зна како су та два јунака црвенела од таквих речи, тај може боље да се чува да у љутњи не

изговори такве речи или да нешто нељудно каже, као што су они један другом ружно говорили; али и да се не изговори: „Бољи сам ја“. Све друго може се лакше заборавити и исправити са мало кајања. Зато се ваља угледати на њих и на друге, који су у љутњи пожурили да учине нешто због чега ће се кајати, а неки и без љутње кваре сами себе пред очима народа.

Скрати језик, не чини да се после кајеш, не изговарај: „Бољи сам ја“, него пусти нека истина говори; ако има шта да се каже, имаће то ко и да каже! Оволико сам поменуо за оне који имају шта да чувају и да нашкоде своме раду. А онај који нема заслуге, нека се хвали и служи за спрдњу, и то је од користи једном делу народа који на скупштине иде мало због гусала и јуначких песама, а мало код њега да убије време и нађе забаву, док га сан или нешто друго не прекине.

Народ указује највећу част оним људима који говоре о части и добротворству других а своје заборављају, као да

их није ни било. Неки људи не могу чак ни слушати да други говоре о њиховој части, то им је исто као да се нешто ружно о њима говори. Такви људи у ствари траже да им се напомене да треба да чине друга добра дела, а не да им се прва потврђују причом, и да се онда преувеличавају као неко чудо; то је за добротинитеља уобичајено, а не чудно.

Но све ово што пишем скучено је и кусо, јер у младим годинама немаћах школе нити искуства садашње старости. Ипак, само да нешто напоменем синовима мојих другова, расутим по нашим селима и планинама, не би ли се и с оволико примера послужили или окористили.

Обичан свет живи са добротинством, пази на њега и оставља га потомству. Добрима ће се и с оволико примера и поука помоћи да брже дођу до части и добротинства, а удаље од неваљалог, које многи могу на себе нехотице навући и учинити да их се потомство стиди, а душу њихову и кости проклиње због тога што су се полакомили и жмурећи

упустили у неваљалство. Таквих породица има данас доста по нашим селима и племенима у Брдима и Црној Гори, исто као и у Арбанији. Једни проклињу и гробове у којима су кости њихових старих, чак и оних који су некада добра дела чинили, али су касније та добра неваљалством поништили. Чак и када неко то неваљалство присвоји нехотице, тешко му се прашта, а већ који хотимично штету чини, тога псују и куну не само ближи потомци, но и од даљег и ближњег прекоре прима.

Али ја ћу, ако будем могао, после продужити о овоме. А сада мало примера да поменем, тек толико да вам кажем о чему бих желео да вам пишем, ако могнем.

На реду су примери о неприличној женидби о којој народ говори, једну врсту жалећи а другу проклињући. Ево први пример кога народ жали, јер је нехотице учињена штета.

Божо Илијин, син војводе Илије Радоњина, Петровића с Косора – за кога ће историја и народне песме рећи какав је био и што је радио – а Божо, његов поменути син, за кога се говорило у арбанашким песмама: „Бољи је Бож-Илија, него цела Скендерија“. Али, ево каква се штета догодила таквоме Божу.

У Скадру се по својој лепоти прочула једна српска девојка, и Турци су, по свом обичају, хтели да је потурче. Девојка викаше:

„Има ли брата хришћанина да ме одбрани?“

Божо Илијин отишао је у Скадар и не знам како је Турцима уграбио девојку, будући да је то давно било. Чим ју је довео у Куче оженио се њоме. Родила му је сина, Стефа Божова, а Стефо је родио Божину чији синови личе на њега и његовог оца Стефа. Ниједан не личи на своје прадедове Божа и Илију,

него више личе на мајку, која је била, по народној причи, од некакве слабе породице.

Народ и сада жали што се променила и ослабила јуначка крв војводе Илије и његовог сина Божа, па његови потомци не личе њему. То је нека друга породица Петровића, ево треће колена, тако да и сада то гледамо.

Народ је Божа више жалио што се његова јуначка крв прелила у слабу, него што му је због тога замерао. Исто тако народ жали, а мало више и кори, Божовог рођака и чувеног јунака Вукића Попова који се оженио из села Павличића, од једне слабе породице, па су потомци наследили мајчину крв а не очеву. И сада се може чути од Вукићевих унука да своме ђеду проклињу душу и кости, говорећи да је његова кривица „што смо ми његови потомци овако зли и несрећнији од наше браће“.

Зато народ о томе говори и служи му за пример да добро пази од какве му се крви ваља женити. Јер, кад је због женидбе ослабила крв војводе Илије и

његових потомака Божа и Вукића Попова, кад је ослабила крв Петровића, која је имала мање слабости од било које друге крви у нашим крајевима, како неће ослабити нека друга!

Али, сада је реч о женидби. Народ говори и мисли о томе какво су потомство оставили многи који су се оженили од слабе крви, као и да је тога највише било код нас у Кучима, пошто се Дрекаловићи нису женили између себе. У народу се такође говори да је то у великој мери допринело суноврату кучке части и да Кучи падну с оне висине на којој им је свако завидео. Но, историја ће о њима рећи шта треба, прво лепо, па онда оно ружно о чему сам и ја већ говорио.

А сад је, као што рекох, само женидба у питању, јер су се у прво време лакотиле и удавале у Куче и турске буле, и Кучи су се с њима женили, као Туро Радов с дружином. Касније је било Куча за које народ прича да су се и Циганкама женили, као Дуро Дерепић с Момча и Перко Толев с Убала. То народ све

потанко зна, каква је та женидба била и куда се та крв шири, као и све друго што ваља и не ваља „од девет ђедова“, што се каже. Народ прати и набраја све што је чије, па било мање или више, о чему ја не могу овде много да пишем. Него, ко жели о томе више да зна и ради да у народу тога буде мање, нека се окрене народу. На сваком ћошку чуће како људи о томе и таквом говоре, неко са жалошћу, а неко ругајући се.

Некакав паша од Пећи дошао је преко Арбаније на Хотска Корита и кренуо у Куче. На Коритима се срео са главарима кучким и арбанашким, те их упита:

„Чија је жена најлепша у околини?“

Они му одговоре: „Најлепша жена је жена твог побратима, Марка Ђенова.“

Марко, пашин побратим, био је из Затријепча.

Прича се да су главари тако рекли јер су мислили да паша неће тражити жену свог побратима. Али, паша је позвао Марка и питао га да ли хоће да му да своју жену. Марко је рекао да ће радије дати главу него жену. Онда му паша све за руке, забодје нож ручицом у земљу, врхом навише, и свог побратима приведе грудима на врх ножа. И, док су пашини људи притискали Марка према ножу, паша га је питао:

„Реци да ћеш ми дати жену.“

Марко то није хтео да каже, па су га пашини људи притискали све док му нож није прошао кроз груди, међу плећа, и док није издахнуо. Тада је паша послао људе да му доведу Маркову жену из Затријепча. Кад су људи дошли и рекли Марици да је њен муж убијен, она је као весела кренула ка паши. Кад је дошла на Корита, рекла је кучким старешинама: „Не плачите за Марком, него купите војску и нападните сутра ујутру Турке, а ја сад идем код паше; ноћас ћу га заклати.“

У Арбанији био је обичај да свака жена добије на венчању један мали нож који ће увек, и дању и ноћу, носити са собом. Ова жена је истим тим ножем око поноћи заклала пашу у шатору, па је поранила пре зоре и рекла стражи:

„Мене је паша послао да одем на једно место, а вама је рекао да га не будите док дан мало не поодмакне, јер није спавао ноћас.“

Тако је она пошла и понела пашину главу међу Куче. Онда су Кучи напали Турке у Коритима и све их побили.

Никола Вујадиновић с Момча, идући у бој на врх Дољана, код села Косора наишао је на двоје деце где се, поред пута, играју у песку. По њиховом изгледу видео је да су ослабила, и он је схватио да је то од глади. Ставио је руку у џеп да им да печеницу коју је носио. У тренутку се предомисли: а шта ако мени или другу буде потреба данас у боју, зло ћу учинити ако је дам. Тако помисли, па прође и не даде им.

Увече, кад се враћао из боја, кренуо је истим путем да би дао деци месо. Али када је дошао до песка на коме их је оставио, обоје је нашао где леже мртви једно поред другог. Целог живота није могао прежалити што комадом меса, иако је онда био скуп, није спасао два живота.

Паша Алилагић позва Дрекаловиће код себе и рече им да прихвате цару харач да дају, па ће им допустити да се врате кући. Кучи су одговорили да неће дати харач, и још су рекли:

„Ми смо горели и гинули да не дајемо тај харач.“

Паша им рече: „Ајте кући, договорите се, па сутра дођите да ми кажете.“

Они су сутрадан дошли и рекли исто што и јуче.

Паша им рече: „Ваља давати цару царово, друкчије не може бити. Него, ајте, и сутра дођите да ми кажете.“

Они су дошли сутрадан, и дали су паши исти одговор, као и паша њима. Ђуро Толев, барјактар, још додаде: „Народ кучки неће дати харач, па да се никад неће вратити на своје, и да ће опет бежати по свету.“

Паша ће опет: „Нема вам враћања кући ако нећете давати цару харач. Убедите народ, па дођите да ми кажете.“

Овај пашин разговор с народом трајао је пет-шест дана. Паша је све жешће тражио харач, јер се надао да је кучком народу дозлогрдило да лута по свету. Али шести дан су му дошли сви Кучи и њихове жене, које су викале из свега гласа:

„Знај, пашо, да не дамо харач, макар ни девојка не остала. Кући се нећемо враћати.“

Људи су говорили као и првих дана. Паша, а тако и они који су били с њим, чудили су се женској јарости: испред пашиног двора севају вичући као звери, псујући Турке и своје мужеве, браћу и синове, све што им је на памет падало, говорећи:

„Гините, не падајте под харач, или нама, женама, дајте пушке, пусте вам остале!“

Пејо Станојев, војвода братоношки, кад је било време да се по народу купи харач, одлазио је у удаљенија места са својим људима да узима харач. А старе људе, који нису могли да иду далеко, слао је са својим оцем Станојем на ближа места, па су и они купили харач.

Тако је једне године Станоје са дружином купио харач по Братоножићима. С њим је био и његов брат од стрица, Јанко Јованов. Кад су дошли у село Клопот код једне бабе која је рекла да нема шта да им да за харач, они су, смејући се, претражили целу кућу. Чак су тражили иза греда. Под таваном су нашли једну малу чађаву и зарђалу пушку. Њоме су, ругајући се, покушавали да опале, најпре у земљу, а после један другоме у чело. Хтели су да виде који ће издржати да не трепне кад пушка опали у чело.

И, пошто су се тако изређали, окрећући пушку један на другога и рачу-

најући ко је више или мање трепнуо, узео Јанко да на Станоју, своме брату од стрица, испроба хоће ли трепнути кад му се пушка у чело окрене. Али, пушка загрми као топ и погоди Станоја посред чела.

Марко је знао да код Пеја молба не помаже, него се мора погинути. Оставио је кућу и породицу, па је побегао. Криво се у турској земљи седам година, бојећи се да га Пејо и тамо не пронађе. У таквим ситуацијама људи су ишли и мирисли, али Пеју нико није ни смео то да помене!

Кад се навршило седам година, Јанко је решио да је боље једном погинути него се овако крити, па је уочи Светога Николе пошао ноћу у Братоножиће и приближио се Пејовој кући. Она је била пуна гостију, јер је Пејо славио славу. Јанко је иза куће бацио камен на кућу и најавио тако да неко долази. Пејо је чуо и рекао својој жени:

„Изаћи, ево некога, па га је страх или срамота. Уведи га у кућу, ко је – да је.“

Жена изађе и нађе Јанка. Он јој рече:

„Иди у кућу и не реци да си неког ви-дела.“

Жена се врати и рече да нема никога. Јанко је опет бацио камен на кућу као пре. Пејо је опет рекао жени: „Доведи непознатог у кућу!“

Жена изађе, а Јанко јој рече: „Иди у кућу још једном, па трећи пут дођи.“

Жена уђе у кућу и рече: „Нема никога.“

Јанко баци и трећи камен.

Пејо викну жени: „Излази! Ето некога!“

Жена рече: „Ја га не налазим.“

Пејо завика: „Ко си ти што бацаш камен на кућу? Улази, не бој се, да ти је Божја вера, ако си и Јанко Јованов, који ми је оца убио!“

Потом Пејова жена изађе из куће и оде по Јанка, свеза му руке иза леђа и, по тадашњем обичају, стави му нож за врат; то је урадила и да би ублажила Пејову јарост. Улази жена, а за њом Јанко. Свако се изненадио, а Пејо, као раздражен од чуда, гледа једним оком на Јанка који је челом пао на земљу испред Пејо-

вих ногу, а другим на своју сабљу која му беше обешена на стубу. Све је у кући занемело. Нико се не усуди да самовољном Пеју прозбори ни реч коју би некоме другом изговорио. Само Пејова жена рече:

„Зашто размишљаш и сабљу гледаш? Зар намераваш да хришћанском крвљу прославиш крсно име?“

Било је ту још речи које су Пеја као гром погађале.

И, би како би...

Пејо не уби Јанка. Рече му да скупи двадесет кметова који ће му пресудити са коликим ће му се новцем искупити за оца.

Ово се више од другога тиче тебе, млади Кучу, који се будеш родио да смеш и умеш говорити истину и бранити своје племе од порока.

Ево зашто се то тебе више тиче него другог: зато што је твоје кучко племе с висине ниско пало, више него друга племена, за које ћеш лако знати и све пронаћи у народу. Колико ћеш ваљати себи и народу, то нека те Бог научи и оснажи, а ја ти само оволико остављам у аманет: не треба да дангубиш у нади да ћеш сакрити и утајити мане свог племена, него треба да му будеш добротвор.

Нека се суди по Божјој правди и заслуди свакога за оно што је ко зарадио. Јер ти си учесник у срећи и напретку свог племена, док му чиниш хришћанску и човечанску дужност без које би се народ приближио животињама и себе понизио!

Ти ћеш, младићу, видети колико има њих који се жале на мене зато што им не кријем мане. Сад их на свакој страни има да се жале на мене, али и ја се са

Поговор

њима жалим на самог себе због тога што нисам имао прилике да раније почнем да писати, па да могу и више и лепше да опишем њихове врлине и мане. А, зашто - то ће лако да зна онај који треба да зна. Треба чинити оно што користи народном напретку и Божјој правди, а не угађати вољи незналица кријући им рђу неприличну.

Ви, који ћете пуни врлина, трудољубиви синови мојих другова и богоугодне слуге свога давно намученог народа, пазите и не пропустите своју дужност: не учините да сте се узалуд родили своме народу и својој дужности. Не ускраћујте никоме истину; изнесите и добре и лоше заслуге. Са тим се помаже да се множе добре заслуге а умањују рђаве.

Погледајте колико је Куча, моје браће Дрекаловића, који ми замерају што сам, као што заповеда хришћанско правило, учинио да се жене између себе. А не замерају себи што се жене од оних и онаквих какве смо укратко видели као лош пример, а који неће остати само на овој причи.

Ја ћу многе добре и лоше наше заслуге од заборава избавити и теби оставити, да послуже ономе који ће бити рођени син мојих другова, да их може понављати и умножавати и чинити оно што ће други видети да ваља за њега, за његов народ и за његову част!

Марко Миљанов